

HVMANITAS ORITUR

Een filosofisch traktaat over beschaving, moderniteit en menselijke oriëntatie.

Ter inleiding

Soms bereikt een beschaving een punt waarop zij niet alleen nieuwe antwoorden zoekt, maar zich opnieuw afvraagt welke vragen zij eigenlijk behoort te stellen.

Misschien bevindt onze tijd zich op zo'n moment.

Vrijwel dagelijks worden wij geconfronteerd met berichten over maatschappelijke spanningen. Politieke verdeeldheid, economische onzekerheid, internationale conflicten, klimaatvraagstukken, migratie, technologische ontwikkelingen, kunstmatige intelligentie, druk op de rechtsstaat, veranderingen in onderwijs en zorg. Ieder onderwerp lijkt zijn eigen dynamiek te hebben. Ieder vraagt om eigen oplossingen.

Toch dringt zich een opmerkelijke vraag op.

Waarom lijken zoveel verschillende ontwikkelingen zich tegelijkertijd aan te dienen?

Is dat toeval?

Of wijst deze gelijktijdigheid op een diepere samenhang die zich niet onmiddellijk laat zien?

Gewoonlijk proberen wij dergelijke vragen afzonderlijk te beantwoorden. De economie kent haar eigen deskundigen. Het recht zijn eigen taal. De politiek haar eigen instituties. Wetenschap, techniek, religie, cultuur en bestuur ontwikkelen ieder hun eigen perspectieven.

Deze specialisatie heeft de menselijke beschaving ongekend veel gebracht. Nooit eerder beschikte de mens over zoveel kennis, zoveel technische mogelijkheden en zoveel organisatorisch vermogen. Deze verworvenheden behoren tot de grootste prestaties uit onze geschiedenis en verdienen blijvende waardering.

Juist daarom is de vraag die aan deze beschouwing ten grondslag ligt geen kritiek op deze ontwikkeling.

Zij is eenvoudiger.

En misschien juist daarom moeilijker.

Wat gebeurt er wanneer een beschaving zo succesvol wordt in het ontwikkelen van haar vermogens, dat zij opnieuw moet leren verstaan waartoe deze vermogens eigenlijk dienen?

Deze vraag vormde niet vanaf het begin het uitgangspunt van dit boek.

Aanvankelijk was de bedoeling een beschouwing te schrijven over het gelijktijdig vastlopen van uiteenlopende maatschappelijke domeinen. Gaandeweg veranderde echter de aard van het onderzoek.

Steeds opnieuw bleek dat achter de afzonderlijke vraagstukken een fundamentele werkelijkheid schuilging.

Niet de vraag hoe politiek beter georganiseerd kan worden.

Niet hoe economie efficiënter kan functioneren.

Niet hoe wetenschap verder ontwikkeld kan worden.

Maar waardoor een beschaving als geheel wordt gedragen.

Dat veranderde ook de richting van deze beschouwing.

In plaats van steeds verder in afzonderlijke disciplines door te dringen, ontstond geleidelijk de behoefte opnieuw naar hun onderlinge samenhang te kijken.

Daardoor werd dit boek geen analyse van één maatschappelijk probleem.

Ook geen verdediging van een bepaalde politieke, economische of religieuze overtuiging.

Het werd een onderzoek naar de wijze waarop beschaving ontstaat, groeit, volwassen wordt en zich opnieuw oriënteert.

Tijdens deze zoektocht bleek iets opmerkelijks.

Achter vrijwel iedere maatschappelijke ontwikkeling verschenen steeds opnieuw dezelfde woorden.

Werkelijkheid.

Ontmoeting.

Ervaring.

Houding.

Cultuur.

Betekenis.

Verantwoordelijkheid.

Zij vormden geen vooraf bedacht systeem.

Zij dienden zich gaandeweg aan als begrippen die elkaar wederzijds begonnen te verhelderen.

Daardoor veranderde ook de centrale vraag.

Niet langer stond de moderniteit zelf centraal.

Zij werd één fase binnen een veel langere ontwikkeling van de menselijke beschaving.

Een fase waarin de mens ongekende vermogens ontwikkelde, maar daardoor tegelijkertijd opnieuw werd uitgenodigd zich af te vragen wat de oorsprong, de maat en de bestemming van deze vermogens eigenlijk zijn.

Deze beschouwing pretendeert niet op deze vragen definitieve antwoorden te geven.

Integendeel.

Misschien behoort het juist tot de volwassenheid van een beschaving dat zij bereid blijft haar eigen uitgangspunten opnieuw te onderzoeken.

Daarom is dit boek geen blauwdruk.

Geen manifest.

Geen programma.

Het is een uitnodiging.

Een uitnodiging om opnieuw te leren kijken.

Niet uitsluitend naar de problemen van onze tijd.

Maar naar de werkelijkheid waaruit zij voortkomen.

Want misschien begint iedere werkelijke vernieuwing niet met een nieuw antwoord.

Misschien begint zij met een nieuwe vraag.

En misschien begint iedere nieuwe vraag met de bereidheid de werkelijkheid opnieuw te ontmoeten.

Inhoud

Ter inleiding

DEEL I - De grammatica van de beschaving

I — De tijd waarin wij leven

II — Hoe een beschaving ontstaat

III — De ontdekking van de maakbare wereld

IV — Wanneer een methode een wereldbeeld wordt

V — De wereld van instituties

VI — De ervaring van vervreemding

VII — Cultuur als drager van een beschaving

VIII — Vrijheid en verbondenheid

IX — Wanneer middelen doelen worden

X — De vraag naar waarde

XI — De werkelijkheid en haar voorstellingen

XII — Politiek en de kunst van het samenleven

XIII — Het recht en de zoektocht naar rechtvaardigheid

XIV — Economie en de betekenis van welvaart

XV — De aarde en de verantwoordelijkheid voor de toekomst

XVI — Wetenschap en de grenzen van het kennen

XVII — Ontmoeting als oorsprong van beschaving

XVIII — De kunst van het vragen

XIX — Het vermogen tot onderscheiden

XX — De beschaving als zoektocht

XXI — Opnieuw leren aanwezig zijn

XXII — Wanneer vragen vanzelfsprekend worden

XXIII — De horizon van het denken

XXIV — De waarheid die zich laat ontmoeten

XXV — Intelligentie en wijsheid

XXVI — Wanneer alles tegelijk beweegt

XXVII — Het herstel van samenhang

XXVIII — De maat van de werkelijkheid

XXIX — De mens als deelnemer aan de werkelijkheid

XXX — Ontvangen vóór maken

DEEL II - De beschaving in de spiegel

XXXI — Wanneer de beschaving haar eigen complexiteit ontmoet

XXXII — De politieke orde en de grenzen van het bestuur

XXXIII — De rechtsorde en de maat van de rechtvaardigheid

XXXIV — De culturele orde: de onzichtbare grondslag van de beschaving

XXXV — De houding als oorsprong van de beschaving

XXXVI — Ervaring als leermeester van de beschaving

XXXVII — Waar begint verandering?

XXXVIII — De economische orde: middel en bestemming

XXXIX — De wetenschappelijke orde: de kracht en de grens van het weten

XL — De spirituele orde: de openheid voor het grotere geheel

XLI — Betekenis: de verborgen beweging van de beschaving

XLII — De mens tussen oorsprong en toekomst

XLIII — AI als spiegel van de beschaving

XLIV — Terug naar het begin

HET BEGIN

DEEL I

De grammatica van de beschaving

I — De tijd waarin wij leven

Vrijwel iedereen ervaart dat onze tijd onder spanning staat.

Dagelijks worden wij geconfronteerd met berichten over oorlogen, politieke verdeeldheid, klimaatverandering, economische onzekerheid, migratie, woningtekorten, vergrijzing, technologische ontwikkelingen en een samenleving waarin het onderlinge vertrouwen lijkt af te nemen. Vrijwel ieder maatschappelijk domein lijkt tegelijkertijd met fundamentele vragen te worstelen.

Opmerkelijk is dat deze ontwikkelingen meestal afzonderlijk worden besproken.

De economie kent haar eigen analyses.

De politiek haar eigen verklaringen.

Het recht zoekt juridische oplossingen.

De wetenschap onderzoekt afzonderlijke deelgebieden.

Religie spreekt over zingeving.

Technologie ontwikkelt nieuwe mogelijkheden.

Internationale organisaties zoeken naar mondiale samenwerking.

Ieder domein beschikt over eigen begrippen, eigen deskundigen en eigen oplossingen.

Toch ontstaat steeds sterker de indruk dat deze vraagstukken niet volledig los van elkaar kunnen worden begrepen.

Niet omdat zij dezelfde oorzaak hebben.

Maar omdat zij zich gelijktijdig voordoen.

Juist dat gelijktijdige karakter vraagt om aandacht.

Misschien bevinden wij ons niet slechts in een verzameling afzonderlijke crises.

Misschien beleven wij een tijd waarin een groter samenhangend geheel onder spanning is komen te staan.

Wanneer verschillende delen van een gebouw gelijktijdig scheuren vertonen, onderzoekt men uiteindelijk niet alleen de afzonderlijke muren. Men vraagt zich af of de fundering nog voldoet.

Misschien vraagt ook onze tijd om een dergelijke vraag.

Niet allereerst hoe ieder afzonderlijk probleem kan worden opgelost.

Maar welk denkkader al deze ontwikkelingen met elkaar verbindt.

Die vraag wordt opvallend weinig gesteld.

Het publieke debat richt zich vooral op oplossingen.

Meer regelgeving.

Nieuwe technologie.

Economische hervormingen.

Internationale verdragen.

Innovatieve bestuursvormen.

Duurzamere productie.

Kunstmatige intelligentie.

Vrijwel steeds wordt gezocht naar betere antwoorden.

Veel zeldzamer wordt gevraagd of de oorspronkelijke vragen nog wel dezelfde zijn.

Dat onderscheid lijkt klein.

Toch is het van fundamenteel belang.

Iedere samenleving ontwikkelt manieren om de werkelijkheid te begrijpen. Zij bouwt instituties, wetenschappen, rechtsstelsels, economische structuren en politieke ordeningen. Zolang deze beantwoorden aan de werkelijkheid waarvoor zij zijn ontstaan, functioneren zij vanzelfsprekend. Juist daardoor verdwijnt hun oorsprong geleidelijk uit beeld.

Wat ooit een antwoord was, wordt langzaam een uitgangspunt.

Wat ooit een keuze was, wordt vanzelfsprekend.

Wat ooit onderzocht werd, behoeft geen onderzoek meer.

Daarin schuilt misschien een van de meest opmerkelijke eigenschappen van iedere beschaving.

Haar grootste kracht wordt uiteindelijk ook haar grootste kwetsbaarheid.

Niet omdat zij verkeerd is.

Maar omdat zij zo succesvol is geworden dat zij zichzelf nauwelijks nog bevraagt.

Misschien is dat de situatie waarin onze tijd zich bevindt.

Niet een tijd zonder kennis.

Integendeel.

Nog nooit beschikte de mens over zoveel wetenschappelijke inzichten, technische mogelijkheden en historische informatie.

Nog nooit konden mensen wereldwijd zo snel met elkaar communiceren.

Nog nooit waren gegevens zo toegankelijk.

En toch groeit tegelijkertijd het gevoel dat overzicht ontbreekt.

Dat samenhang verloren gaat.

Dat oplossingen steeds nieuwe problemen voortbrengen.

Dat vooruitgang niet vanzelfsprekend meer als verbetering wordt ervaren.

Misschien is dit geen toevallige ontwikkeling.

Misschien markeert zij het ogenblik waarop een beschaving de grenzen van haar eigen denkkader begint te ontmoeten.

Dat betekent niet dat haar verworvenheden moeten worden afgewezen.

Integendeel.

Juist omdat zij zo veel heeft bereikt, verdient zij een zorgvuldig onderzoek.

Niet om haar te veroordelen.

Maar om haar beter te verstaan.

Want misschien begint iedere werkelijke vernieuwing niet met nieuwe antwoorden.

Misschien begint zij met de bereidheid opnieuw te vragen waarop onze antwoorden oorspronkelijk waren bedoeld.

II — Hoe een beschaving ontstaat

Geen enkele beschaving begint met een systeem.

Zij begint evenmin met een staat, een economie of een wetenschappelijke theorie.

Voordat mensen wetten opstellen, steden bouwen of handel drijven, zoeken zij eerst hun plaats in de wereld. Zij proberen te begrijpen wie zij zijn, hoe zij zich tot elkaar verhouden en welke betekenis zij toekennen aan de werkelijkheid waarin zij leven.

Iedere beschaving begint daarom met een bepaalde wijze van verstaan.

Zij ontwikkelt een mensbeeld.

Een wereldbeeld.

Een besef van tijd.

Een verhouding tot de natuur.

Een opvatting over waarheid.

Een idee van rechtvaardigheid.

Vanuit deze onderliggende oriëntatie ontstaan geleidelijk de instituties die het samenleven mogelijk maken. Religie, bestuur, rechtspraak, onderwijs, handel, wetenschap en kunst verschijnen niet als afzonderlijke uitvindingen. Zij groeien uit een gemeenschappelijke bron en vormen samen een cultuur.

Juist daardoor bezitten grote beschavingen een opmerkelijke samenhang.

Hun gebouwen, muziek, rechtspraak, landbouw, rituelen en taal verschillen sterk van die van andere culturen, maar binnen hun eigen wereld blijken zij elkaar wederzijds te ondersteunen. Zij vormen geen verzameling losse onderdelen, maar een levende orde waarin iedere ontwikkeling verbonden blijft met een groter geheel.

Die samenhang ontstaat niet doordat iedereen hetzelfde denkt.

Integendeel.

Iedere beschaving kent verschillen van inzicht, conflicten en veranderingen. Toch blijven deze meestal herkenbaar als onderdelen van één gedeelde werkelijkheid. Achter de verscheidenheid ligt een gemeenschappelijk verstaan van het leven.

Dat verstaan verandert voortdurend.

Nieuwe ervaringen leiden tot nieuwe inzichten.

Nieuwe technieken maken andere vormen van samenleven mogelijk.

Nieuwe ontmoetingen brengen andere culturen dichterbij.

Geen beschaving blijft daarom onveranderd.

Juist haar vermogen zich aan te passen bepaalt haar levenskracht.

Geschiedenis is daarom niet de opeenvolging van toevallige gebeurtenissen.

Zij is de voortdurende wisselwerking tussen verandering en continuïteit.

Een beschaving blijft zichzelf zolang zij beide met elkaar weet te verbinden.

Wordt iedere verandering afgewezen, dan verstijft zij.

Wordt iedere continuïteit losgelaten, dan verliest zij haar herkenbaarheid.

Leven vraagt beide.

Ontwikkeling én herinnering.

Vernieuwing én overdracht.

Vrijheid én verantwoordelijkheid.

Misschien ligt juist daarin een eerste wetmatigheid van de geschiedenis.

Iedere duurzame beschaving bewaart een evenwicht tussen datgene wat zij ontvangt en datgene wat zij vernieuwt.

Dat evenwicht laat zich echter niet vastleggen.

Iedere generatie zal het opnieuw moeten zoeken.

Soms bijna ongemerkt.

Soms onder grote spanning.

Juist in zulke perioden ontstaan de vragen die een beschaving dwingen opnieuw naar zichzelf te kijken.

Dan blijken niet alleen haar antwoorden te veranderen.

Ook de vragen veranderen.

En daarmee begint langzaam een nieuw tijdperk.

Zo voltrok zich ook de overgang van de middeleeuwse wereld naar wat later de moderniteit zou worden genoemd.

Die overgang kwam niet voort uit één gebeurtenis.

Niet uit één ontdekking.

Niet uit één denker.

Zij groeide gedurende eeuwen.

Nieuwe handelsroutes verbonden werelddelen.

De boekdrukkunst verspreidde kennis op ongekennde schaal.

De natuurwetenschappen ontwikkelden nieuwe methoden.

Kunstenaars ontdekten andere manieren om ruimte en werkelijkheid te begrijpen.

Religieuze zekerheden werden onderwerp van discussie.

Politieke machtsverhoudingen verschoven.

Het beeld dat de mens van zichzelf had, veranderde langzaam maar ingrijpend.

Achter al deze ontwikkelingen voltrok zich een veel fundamenteelere verschuiving.

Niet alleen de wereld veranderde.

De wijze waarop de mens haar begon te verstaan veranderde eveneens.

Daarmee werd de grondslag gelegd voor een van de meest invloedrijke perioden uit de geschiedenis.

Niet omdat zij het verleden verwierp.

Maar omdat zij de werkelijkheid met nieuwe vragen begon te benaderen.

Juist daarin lag haar uitzonderlijke kracht.

Om onze eigen tijd te kunnen begrijpen, zullen wij daarom eerst moeten onderzoeken waarin die nieuwe wijze van vragen precies bestond.

Daarmee begint het volgende hoofdstuk.

III — De ontdekking van de maakbare wereld

Geen enkel tijdperk ontstaat plotseling.

Wat later de moderniteit zou worden genoemd, groeide gedurende meerdere eeuwen. Zij kende geen beginpunt en geen stichter. Toch voltrok zich langzaam een verandering die dieper reikte dan politieke omwentelingen of technische uitvindingen.

De verhouding tussen mens en wereld veranderde.

Eeuwenlang had de mens zichzelf vooral begrepen als deel van een grotere orde. Die orde werd verschillend benoemd. Als schepping, natuur, kosmos of goddelijke werkelijkheid. De woorden verschilden, maar de grondhouding vertoonde opmerkelijke overeenkomsten. De mens leefde in een wereld die hij slechts ten dele begreep en die hij nooit volledig beheerste.

Dat betekende niet dat hij passief was.

Er werd gebouwd.

Gereisd.

Ontdekt.

Gehandeld.

Gestudeerd.

Maar al deze handelingen vonden plaats binnen een werkelijkheid die uiteindelijk groter bleef dan de mens zelf.

Langzaam begon hierin een verschuiving op te treden.

Nieuwe ontdekkingen lieten zien dat natuurverschijnselen volgens vaste wetmatigheden konden worden onderzocht. De sterrenhemel bleek geen ondoorgrondelijk mysterie alleen, maar volgde een begrijpelijke orde. De beweging van planeten, de val van een steen, de werking van het menselijk lichaam, het gedrag van materialen — steeds meer verschijnselen bleken zich te laten beschrijven, verklaren en voorspellen.

Daarmee veranderde niet alleen de wetenschap.

Ook het mensbeeld veranderde.

De mens werd niet langer uitsluitend gezien als deelnemer aan een bestaande werkelijkheid.

Hij werd ook haar onderzoeker.

En steeds vaker haar vormgever.

Dat was een omwenteling van ongekende betekenis.

Voor het eerst ontstond het vertrouwen dat de wereld niet slechts ontvangen hoefde te worden, maar ook bewust kon worden verbeterd.

Ziekten konden worden bestreden.

Landbouw kon worden ontwikkeld.

Water kon worden beheerst.

Steden konden planmatig worden uitgebreid.

Machines konden menselijke arbeid verlichten.

Onderwijs kon worden georganiseerd.

Recht kon systematischer worden ingericht.

Welvaart kon groeien.

Deze overtuiging bleek buitengewoon vruchtbaar.

Zij bevrijdde de mens van een groot deel van de afhankelijkheid die eeuwenlang als onvermijdelijk was beschouwd.

Misschien ligt hierin de grootste verdienste van de moderniteit.

Zij gaf de mens vertrouwen.

Vertrouwen dat kennis verschil kan maken.

Dat onderzoek zin heeft.

Dat vooruitgang mogelijk is.

Dat lijden niet altijd noodlot hoeft te zijn.

Het zou daarom een ernstige vergissing zijn deze ontwikkeling uitsluitend kritisch te beschouwen.

Vrijwel alles wat tegenwoordig vanzelfsprekend lijkt — medische zorg, schoon drinkwater, democratische instituties, onderwijs, infrastructuur, communicatiemiddelen en een groot deel van onze welvaart — is zonder deze nieuwe houding nauwelijks denkbaar.

Juist daarom werd zij zo overtuigend.

Steeds opnieuw bleek dat kennis nieuwe mogelijkheden opende.

Iedere ontdekking leidde tot nieuwe vragen.

Iedere oplossing maakte nieuwe ontwikkelingen mogelijk.

De overtuiging groeide dat vrijwel ieder probleem uiteindelijk oplosbaar zou blijken wanneer voldoende kennis beschikbaar was.

Daarmee verscheen een nieuw begrip van vrijheid.

Vrijheid werd niet langer alleen ervaren als het vermogen binnen een gegeven werkelijkheid te leven.

Vrijheid werd ook het vermogen die werkelijkheid bewust te veranderen.

Hier ligt de oorsprong van wat later vaak de maakbare samenleving zou worden genoemd.

Oorspronkelijk betekende maakbaarheid niet dat alles maakbaar was.

Zij betekende dat de mens verantwoordelijkheid kon nemen voor de wereld waarin hij leefde.

Dat was geen uitdrukking van hoogmoed.

Het was een uitdrukking van vertrouwen.

En juist daardoor veranderde de geschiedenis sneller dan ooit tevoren.

Wetenschap, techniek, economie, rechtspraak, gezondheidszorg en bestuur begonnen elkaar wederzijds te versterken. Iedere vooruitgang op het ene terrein maakte nieuwe ontwikkelingen op andere terreinen mogelijk.

Een zichzelf versterkende beweging kwam op gang.

Zij zou de wereld ingrijpender veranderen dan welke periode daarvoor ook.

Toch roept juist dit succes een nieuwe vraag op.

Wanneer een manier van denken gedurende lange tijd uitzonderlijk succesvol blijkt, verandert zij langzaam van een methode in een vanzelfsprekendheid.

Dan verschuift ongemerkt de aandacht.

Niet langer wordt onderzocht óf deze wijze van denken geschikt is.

Zij wordt het uitgangspunt van vrijwel ieder onderzoek.

Misschien begint juist daar een ontwikkeling die pas veel later zichtbaar wordt.

Niet omdat de moderniteit faalt.

Maar omdat ieder succesvol denkkader uiteindelijk het gevaar loopt zijn eigen uitgangspunten niet langer te onderzoeken.

Hoe die verschuiving zich voltrok, vormt het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

IV — Wanneer een methode een wereldbeeld wordt

Geen enkele manier van denken blijft beperkt tot het terrein waarop zij ontstaat.

Wanneer een nieuwe benadering gedurende lange tijd succesvol blijkt, groeit haar invloed geleidelijk verder dan haar oorspronkelijke toepassingsgebied. Wat begon als een methode om bepaalde vragen te beantwoorden, ontwikkelt zich langzaam tot de vanzelfsprekende manier waarop de werkelijkheid als geheel wordt benaderd.

Juist dat gebeurde gedurende de ontwikkeling van de moderniteit.

De natuurwetenschappen hadden een buitengewone kracht laten zien. Door nauwkeurig waar te nemen, te meten, te vergelijken en te experimenteren, werd de wereld begrijpelijker dan ooit tevoren. Verschijnselen die eeuwenlang als onverklaarbaar waren beschouwd, bleken volgens herkenbare wetmatigheden te verlopen.

Deze werkwijze bleek zo vruchtbaar dat zij geleidelijk ook buiten de natuurwetenschappen navolging vond.

De samenleving werd onderzocht.

De economie werd geanalyseerd.

Het recht werd systematischer ingericht.

Bestuur werd georganiseerd.

Onderwijs werd planbaar.

Gezondheidszorg werd geprofessionaliseerd.

Steeds opnieuw leek dezelfde benadering vooruitgang mogelijk te maken.

Daarmee veranderde ongemerkt de plaats van de methode zelf.

Aanvankelijk was zij een hulpmiddel.

Later werd zij de maatstaf.

Niet alleen de antwoorden veranderden.

Ook de vragen veranderden.

Langzaam ontstond de overtuiging dat iedere belangrijke vraag uiteindelijk kon worden onderzocht volgens dezelfde beginselen van analyse, ordening, planning en beheersing.

Daarmee verschoof de aandacht.

Steeds minder werd gevraagd wat iets ten diepste was.

Steeds vaker werd gevraagd hoe het beter georganiseerd kon worden.

Deze verschuiving lijkt op het eerste gezicht nauwelijks van betekenis.

Toch verandert zij de richting van het denken ingrijpend.

Een vraag naar de aard van recht wordt een vraag naar de inrichting van het rechtsstelsel.

Een vraag naar onderwijs wordt een vraag naar onderwijssystemen.

Een vraag naar gezondheid wordt een vraag naar zorgorganisatie.

Een vraag naar wonen wordt een vraag naar woningproductie.

Een vraag naar gemeenschap wordt een vraag naar bestuurlijke inrichting.

Steeds vaker verschuift de aandacht van de werkelijkheid zelf naar de systemen waarmee die werkelijkheid wordt benaderd.

Dat betekent niet dat deze systemen onbelangrijk zijn.

Integendeel.

Zonder organisatie zou geen complexe samenleving kunnen bestaan.

Juist hun succes maakte echter dat zij steeds zelfstandiger gingen functioneren.

Waar systemen oorspronkelijk ontstonden om het leven te ondersteunen, begon geleidelijk ook het omgekeerde te gebeuren.

Het leven moest zich steeds vaker aanpassen aan de logica van het systeem.

Die ontwikkeling verliep langzaam.

Vrijwel onmerkbaar.

Geen samenleving kiest er bewust voor om systemen belangrijker te maken dan de werkelijkheid waarvoor zij zijn ontworpen.

Toch kan dat gebeuren.

Niet doordat mensen verkeerde bedoelingen hebben.

Maar doordat ieder systeem zijn eigen samenhang ontwikkelt.

Regels vragen om nieuwe regels.

Procedures vragen om aanvullende procedures.

Organisaties vragen om verdere organisatie.

Gegevens vragen om meer gegevens.

Daardoor groeit de complexiteit.

Iedere stap afzonderlijk lijkt logisch.

Maar het geheel wordt steeds moeilijker te overzien.

Hier verschijnt een merkwaardige paradox.

Juist doordat de mens de werkelijkheid steeds beter leert beheersen, dreigt hij haar steeds minder als geheel te ervaren.

Niet omdat de kennis afneemt.

Maar omdat zij zich verdeelt over een steeds groter aantal afzonderlijke disciplines.

Iedere specialist ziet scherper.

Niemand ziet nog het geheel.

Misschien ligt hier een van de belangrijkste kenmerken van onze tijd.

Niet dat wij te weinig kennis bezitten.

Maar dat de samenhang tussen al die kennis steeds moeilijker zichtbaar wordt.

Wanneer dat gebeurt, ontstaat een nieuwe behoefte.

Niet aan méér informatie.

Maar aan een dieper begrip van de werkelijkheid waarin al die informatie haar plaats moet vinden.

Juist die behoefte vormt het begin van de vragen die onze tijd steeds nadrukkelijker aan ons stelt.

Daarmee verschijnt een volgende ontwikkeling.

Wanneer systemen steeds complexer worden, veranderen ook de instituties die zij dragen.

Dat vormt het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

V — De wereld van instituties

Geen enkele samenleving kan zonder instituties bestaan.

Zij geven vorm aan het samenleven.

Zij bewaren kennis.

Zij beschermen rechten.

Zij organiseren onderwijs.

Zij zorgen voor veiligheid.

Zij maken handel mogelijk.

Zij verbinden generaties met elkaar.

Een samenleving zonder instituties zou uiteenvallen in toevallige gebeurtenissen.

Juist daarom behoren instituties tot de grootste verworvenheden van iedere beschaving.

Toch bezitten zij een bijzondere eigenschap.

Geen enkele institutie bestaat om zichzelf.

Iedere institutie ontstaat omdat zij een werkelijkheid dient die buiten haarzelf ligt.

Het recht bestaat niet om wetten te verzamelen.

Het bestaat om rechtvaardigheid mogelijk te maken.

De economie bestaat niet om kapitaal te vergroten.

Zij bestaat om het levensonderhoud van mensen mogelijk te maken.

Onderwijs bestaat niet om diploma's voort te brengen.

Het bestaat opdat mensen leren begrijpen.

Politiek bestaat niet om beleid te produceren.

Zij bestaat om het gemeenschappelijk leven richting te geven.

Wetenschap bestaat niet om kennis te verzamelen.

Zij bestaat om de werkelijkheid beter te verstaan.

Zolang deze verhouding behouden blijft, functioneren instituties bijna ongemerkt.

Mensen vertrouwen erop dat zij hun taak vervullen.

Juist daardoor hoeven zij nauwelijks over hun bestaan na te denken.

Maar iedere institutie kent ook een andere ontwikkeling.

Naarmate zij groeit, ontwikkelt zij haar eigen regels.

Eigen procedures.

Eigen taal.

Eigen deskundigheid.

Eigen verantwoordelijkheden.

Dat is geen fout.

Integendeel.

Zonder deze ontwikkeling zou geen enkele institutie betrouwbaar kunnen functioneren.

Toch ontstaat hier een spanning.

Hoe omvangrijker een institutie wordt, des te groter wordt de kans dat haar dagelijkse aandacht verschuift.

Niet langer staat uitsluitend de werkelijkheid centraal waarvoor zij ooit werd opgericht.

Steeds meer aandacht gaat uit naar het functioneren van de institutie zelf.

Budgetten moeten worden beheerd.

Risico's moeten worden beperkt.

Processen moeten worden bewaakt.

Gegevens moeten worden geregistreerd.

Verantwoording moet worden afgelegd.

Nieuwe regelgeving moet worden ingevoerd.

Steeds opnieuw lijkt iedere stap logisch.

Iedere stap afzonderlijk is vaak zelfs noodzakelijk.

Maar gezamenlijk ontstaat een ontwikkeling die nauwelijks wordt opgemerkt.

De institutie krijgt een eigen dynamiek.

Langzaam wordt haar voortbestaan zelf een onderwerp van zorg.

Hier verschijnt een merkwaardige omkering.

Oorspronkelijk ontstond de institutie om een werkelijkheid te dienen.

Nu vraagt de werkelijkheid zich steeds vaker aan te passen aan de institutie.

Niet omdat mensen dat wensen.

Maar omdat complexe organisaties een eigen logica ontwikkelen.

Wie ooit een groot ziekenhuis, een universiteit, een rechtbank of een ministerie van binnen heeft leren kennen, herkent dit verschijnsel onmiddellijk.

Zelden ontbreekt het aan betrokkenheid of deskundigheid.

Toch ervaren velen dat het systeem steeds moeilijker lijkt aan te sluiten bij de werkelijkheid waarvoor het ooit werd opgericht.

Juist hier ontstaat een gevoel dat in veel samenlevingen steeds sterker wordt.

Mensen ervaren niet noodzakelijk onwil.

Zij ervaren afstand.

Niet omdat instituties verdwenen zijn.

Maar omdat zij zo groot zijn geworden dat de menselijke maat moeilijk zichtbaar blijft.

Dat gevoel beperkt zich niet tot één terrein.

Het verschijnt in de zorg.

In het onderwijs.

In de rechtspraak.

In de overheid.

In internationale organisaties.

Zelfs in ondernemingen.

Steeds opnieuw klinkt dezelfde vraag.

Hoe kan een organisatie die zo zorgvuldig is opgebouwd, toch steeds moeilijker aansluiten bij het leven waarvoor zij bedoeld was?

Misschien ligt het antwoord niet in de kwaliteit van afzonderlijke mensen.

Ook niet in het ontbreken van goede bedoelingen.

Misschien ligt het besloten in een ontwikkeling die iedere succesvolle institutie vroeg of laat doormaakt.

Hoe groter haar vermogen wordt om zichzelf te organiseren, des te groter wordt ook het gevaar dat zij haar oorsprong geleidelijk uit het oog verliest.

Daarmee verschijnt een vraag die veel verder reikt dan de afzonderlijke instituties.

Is dit slechts een organisatorisch probleem?

Of wijst het op een verandering in de wijze waarop onze beschaving zichzelf is gaan begrijpen?

Die vraag brengt ons bij de volgende stap van deze beschouwing.

Niet langer staat de institutie centraal.

Maar de mens die zich steeds moeilijker in haar herkent.

VI — De ervaring van vervreemding

Wanneer mensen spreken over de problemen van onze tijd, gebruiken zij vaak verschillende woorden.

Polarisatie.

Eenzaamheid.

Bureaucratie.

Wantrouwen.

Onzekerheid.

Werkdruk.

Digitalisering.

Verlies van gemeenschap.

Hoewel deze ervaringen sterk van elkaar verschillen, lijken zij toch een gemeenschappelijk gevoel uit te drukken.

Steeds meer mensen ervaren dat de wereld waarin zij leven moeilijker herkenbaar wordt.

Niet omdat zij haar niet begrijpen.

Integendeel.

Nooit eerder beschikten mensen over zoveel informatie.

Toch groeit het gevoel dat overzicht ontbreekt.

Dat besluiten elders worden genomen.

Dat ontwikkelingen steeds sneller gaan.

Dat de samenleving zich beweegt volgens krachten waarop het individu nauwelijks nog invloed lijkt te hebben.

Deze ervaring verdient serieuze aandacht.

Niet omdat gevoelens altijd gelijk hebben.

Maar omdat zij iets zichtbaar kunnen maken wat zich nog niet gemakkelijk laat benoemen.

Misschien is het opvallendste kenmerk van onze tijd niet de hoeveelheid veranderingen.

Iedere generatie heeft veranderingen gekend.

Het bijzondere is de snelheid waarmee veranderingen elkaar opvolgen.

Technologische ontwikkelingen volgen elkaar in hoog tempo op.

Wetgeving verandert voortdurend.

Economische omstandigheden verschuiven.

Communicatie wordt steeds directer.

Nieuwe beroepen ontstaan terwijl andere verdwijnen.

De hoeveelheid kennis groeit sneller dan één mens nog kan overzien.

Hierdoor ontstaat een nieuwe verhouding tot de tijd.

Waar eerdere generaties vooral leefden binnen een wereld die langzaam veranderde, leeft de huidige mens steeds vaker in een werkelijkheid die voortdurend om aanpassing vraagt.

Aanpassing wordt een permanente toestand.

Juist daardoor verandert ook de ervaring van stabiliteit.

Wat vandaag vanzelfsprekend lijkt, kan morgen alweer achterhaald zijn.

Dat vraagt veel van mensen.

Niet alleen praktisch.

Ook geestelijk.

Want de mens leeft niet uitsluitend van verandering.

Hij leeft ook van herkenning.

Van continuïteit.

Van plaatsen die vertrouwd blijven.

Van relaties die zich verdiepen.

Van verhalen die generaties verbinden.

Wanneer deze vormen van continuïteit onder druk komen te staan, ontstaat gemakkelijk het gevoel dat men wel ergens woont, maar zich nergens werkelijk thuis voelt.

Dat gevoel beperkt zich niet tot één generatie.

Jongeren ervaren onzekerheid over hun toekomst.

Ouderen herkennen de wereld waarin zij zijn opgegroeid steeds minder.

Mensen die zich economisch veilig weten, kunnen zich toch maatschappelijk ontheemd voelen.

Welvaart blijkt geen vanzelfsprekende garantie voor verbondenheid.

Hier verschijnt een opmerkelijke tegenstelling.

De moderne samenleving biedt de mens ongekende mogelijkheden.

Hij kan reizen, communiceren, studeren en ondernemen op een schaal die eerdere generaties zich nauwelijks konden voorstellen.

En toch groeit tegelijkertijd de behoefte aan nabijheid.

Aan gemeenschap.

Aan betekenis.

Aan een plaats waar men zich werkelijk gekend weet.

Misschien is dat geen toeval.

Hoe groter de wereld wordt, des te belangrijker wordt de vraag waar de mens werkelijk thuishoort.

Juist daarom keren woorden als identiteit, gemeenschap, traditie, cultuur en spiritualiteit in veel maatschappelijke gesprekken terug.

Niet noodzakelijk omdat mensen terug willen naar het verleden.

Maar omdat zij opnieuw zoeken naar oriëntatie.

Dat zoeken wordt echter vaak onmiddellijk politiek geïnterpreteerd.

Of religieus.

Of cultureel.

Daardoor verdwijnt gemakkelijk de diepere vraag.

Niet:

Welke overtuiging is de juiste?

Maar:

Waarom ontstaat deze behoefte juist nu?

Misschien omdat de mens niet alleen behoefte heeft aan vrijheid.

Hij heeft ook behoefte aan samenhang.

Niet alleen aan keuze.

Maar ook aan richting.

Niet alleen aan informatie.

Maar ook aan betekenis.

Hier raken wij aan een werkelijkheid die zich moeilijk laat organiseren.

Geen overheid kan haar produceren.

Geen markt kan haar verkopen.

Geen algoritme kan haar berekenen.

Zij ontstaat slechts waar mensen zich duurzaam met elkaar, met hun omgeving en met hun geschiedenis weten te verbinden.

Misschien verklaart juist dit waarom zoveel maatschappelijke oplossingen tegelijk noodzakelijk én ontoereikend lijken.

Zij verbeteren afzonderlijke onderdelen van de samenleving.

Maar zij beantwoorden niet vanzelf aan de vraag waardoor een samenleving als geheel door mensen weer als een gedeelde wereld kan worden ervaren.

Daarmee verschijnt een nieuwe vraag.

Wanneer de ervaring van vervreemding zo wijd verbreid is, waar ligt dan haar oorsprong?

Ligt zij in de mens?

Of ligt zij besloten in de wijze waarop onze beschaving zich gedurende de afgelopen eeuwen heeft ontwikkeld?

Die vraag vraagt om een nadere beschouwing van de verhouding tussen individu en gemeenschap.

Daarmee begint het volgende hoofdstuk.

VII — Cultuur als drager van een beschaving

Een beschaving leeft niet uitsluitend in haar instituties.

Zij leeft evenmin uitsluitend in haar gebouwen, haar wetten of haar techniek.

Zij leeft allereerst in haar cultuur.

Het woord cultuur wordt tegenwoordig op uiteenlopende manieren gebruikt.

Soms verwijst het naar kunst.

Soms naar tradities.

Soms naar nationale gewoonten.

Soms naar de leefwijze van een bepaalde groep.

Al deze betekenissen raken iets van de werkelijkheid.

Toch lijken zij voorbij te gaan aan een diepere betekenis.

Cultuur is de wijze waarop een gemeenschap zichzelf verstaat.

Zij vormt de samenhang tussen wat mensen denken, geloven, maken, bewaren en doorgeven.

Daarom laat cultuur zich niet organiseren.

Zij groeit.

Zoals een taal groeit.

Zoals een landschap groeit.

Zoals een familiegeschiedenis groeit.

Niemand ontwerpt een cultuur.

Zij ontstaat waar mensen gedurende lange tijd samenleven en gezamenlijk betekenis geven aan hun bestaan.

Juist daarom bezit iedere cultuur een opmerkelijke vanzelfsprekendheid.

Wie erin opgroeit, merkt haar nauwelijks op.

Zoals een vis het water niet ziet waarin hij zwemt.

Cultuur vormt de onzichtbare achtergrond waartegen vrijwel iedere menselijke handeling betekenis krijgt.

Zij bepaalt hoe mensen elkaar begroeten.

Hoe zij hun kinderen opvoeden.

Hoe zij omgaan met ziekte.

Met dood.

Met feest.

Met arbeid.

Met eigendom.

Met gastvrijheid.

Met verantwoordelijkheid.

Zelfs wanneer mensen zich daar niet bewust van zijn, blijft cultuur aanwezig.

Juist daarom overleeft zij vaak politieke omwentelingen.

Regeringen veranderen.

Grondwetten worden aangepast.

Economische systemen komen en gaan.

Maar cultuur verandert veel langzamer.

Zij bewaart het geheugen van een beschaving.

Daarom vormt cultuur ook de verbinding tussen generaties.

Geen mens begint opnieuw.

Iedere generatie ontvangt een wereld die reeds betekenis draagt.

Zij leert spreken voordat zij grammatica begrijpt.

Zij leert vertrouwen voordat zij het begrip vertrouwen kan omschrijven.

Zij leert samenleven voordat zij politieke theorieën kent.

Cultuur gaat daarom vooraf aan vrijwel iedere institutie.

Niet omdat instituties onbelangrijk zijn.

Maar omdat instituties slechts duurzaam kunnen functioneren wanneer zij worden gedragen door een cultuur die hen begrijpt.

Misschien wordt juist hier een ontwikkeling zichtbaar die onze tijd kenmerkt.

Gedurende de afgelopen eeuwen zijn instituties steeds sterker geworden.

Hun organisatie werd verfijnder.

Hun kennis groeide.

Hun bereik nam toe.

Tegelijkertijd verloor cultuur geleidelijk haar vanzelfsprekende plaats.

Steeds vaker werd zij beschouwd als iets persoonlijks.

Iets subjectiefs.

Iets dat ieder individu voor zichzelf mocht bepalen.

Dat bracht een grote vrijheid met zich mee.

Mensen werden minder gebonden door afkomst.

Door traditie.

Door sociale klasse.

Door religieuze verplichtingen.

Deze ontwikkeling betekende voor velen een belangrijke bevrijding.

Maar iedere bevrijding stelt ook een nieuwe vraag.

Wanneer steeds meer mensen hun eigen levensweg kiezen, waardoor blijft een samenleving dan nog een gemeenschap?

Die vraag blijkt moeilijker te beantwoorden dan aanvankelijk werd gedacht.

Want een gemeenschap bestaat niet uitsluitend uit individuele vrijheden.

Zij leeft ook van gedeelde werkelijkheden.

Van verhalen die mensen verbinden.

Van wederzijds vertrouwen.

Van herinneringen.

Van gewoonten die niet voortdurend hoeven te worden uitgelegd.

Juist deze vanzelfsprekendheden blijken moeilijk te vervangen.

Niet omdat zij onveranderlijk zouden zijn.

Maar omdat zij langzaam ontstaan.

En slechts langzaam kunnen groeien.

Misschien verklaart dit waarom veel maatschappelijke discussies tegenwoordig zo moeizaam verlopen.

Steeds vaker wordt gezocht naar overeenstemming via regelgeving.

Via procedures.

Via afspraken.

Via controle.

Al deze middelen zijn noodzakelijk.

Maar zij kunnen niet vervangen wat oorspronkelijk door cultuur werd gedragen.

Vertrouwen laat zich niet afdwingen.

Verbondenheid laat zich niet organiseren.

Verantwoordelijkheid laat zich niet voorschrijven.

Zij moeten worden geleerd.

Geleefd.

Doorgegeven.

Hier verschijnt opnieuw een vraag die verder reikt dan cultuur alleen.

Wanneer een samenleving steeds sterker afhankelijk wordt van haar instituties, wat gebeurt er dan wanneer de culturele samenhang waarop die instituties rusten langzaam verzwakt?

Misschien ligt juist daar een van de diepste spanningen van onze tijd.

Niet een conflict tussen oud en nieuw.

Niet tussen traditie en vooruitgang.

Maar tussen een steeds complexere institutionele werkelijkheid en een steeds kwetsbaarder cultureel fundament.

Juist daardoor ontstaat de behoefte aan identiteit.

Aan gemeenschap.

Aan betekenis.

Niet als reactie tegen de moderniteit.

Maar als een poging opnieuw samenhang te vinden.

Daarmee verschijnt een nieuwe vraag.

Wanneer cultuur de dragende werkelijkheid van een beschaving vormt, hoe verhouden individu en gemeenschap zich dan tot elkaar?

Die vraag voert naar een onderwerp dat gedurende de afgelopen eeuwen steeds belangrijker is geworden.

De vrijheid van het individu.

VIII — Vrijheid en verbondenheid

Vrijheid behoort tot de grootste verworvenheden van de moderne beschaving.

Gedurende vele eeuwen leefden mensen binnen maatschappelijke verhoudingen die grotendeels door geboorte werden bepaald. Afkomst, religie, beroep en sociale positie lagen voor velen in hoge mate vast. De mogelijkheden om het eigen leven richting te geven waren beperkt.

De moderniteit bracht hierin een ingrijpende verandering.

Langzaam ontstond de overtuiging dat ieder mens in vrijheid zijn eigen leven mocht vormgeven.

Deze ontwikkeling betekende een historische doorbraak.

Vrijheid van geweten.

Vrijheid van meningsuiting.

Vrijheid van wetenschap.

Vrijheid van vereniging.

Vrijheid van ondernemen.

Vrijheid om een eigen levensweg te kiezen.

Deze vrijheden behoren zonder twijfel tot de grootste prestaties van de moderne samenleving.

Juist daarom verdient vrijheid een zorgvuldige beschouwing.

Want vrijheid is nooit een op zichzelf staande werkelijkheid.

Zij bestaat altijd in verhouding tot anderen.

Niemand leeft alleen.

Zelfs de meest zelfstandige mens wordt geboren uit relaties die hij niet zelf heeft gekozen.

Hij ontvangt een taal.

Een naam.

Een geschiedenis.

Een opvoeding.

Een cultuur.

Nog voordat hij zijn eerste bewuste keuze maakt, leeft hij reeds binnen een wereld die hem draagt.

Vrijheid ontstaat daarom niet in afzondering.

Zij ontstaat binnen een gemeenschap.

Dat lijkt vanzelfsprekend.

Toch heeft deze eenvoudige vaststelling verstrekkende gevolgen.

Wanneer vrijheid uitsluitend wordt opgevat als onafhankelijkheid, ontstaat gemakkelijk de indruk dat iedere binding een beperking vormt.

Tradities worden dan ervaren als belemmeringen.

Gemeenschappen als druk.

Verantwoordelijkheden als verlies van autonomie.

Maar het omgekeerde blijkt eveneens waar.

Een mens zonder duurzame relaties wordt niet noodzakelijk vrijer.

Hij kan ook eenzamer worden.

Een samenleving waarin iedere verbinding voortdurend onderwerp van keuze is, vraagt steeds opnieuw om bevestiging.

Niets spreekt nog vanzelf.

Iedere relatie moet worden onderhandeld.

Iedere overtuiging moet worden verantwoord.

Iedere gemeenschap moet zichzelf telkens opnieuw legitimeren.

Dat vergroot de individuele vrijheid.

Maar het maakt ook duidelijk hoeveel van het menselijk leven oorspronkelijk werd gedragen door vertrouwen dat niet voortdurend hoefde te worden verklaard.

Hier verschijnt een belangrijke vraag.

Bestaat vrijheid uitsluitend uit de afwezigheid van dwang?

Of omvat zij ook het vermogen zich duurzaam met anderen te verbinden?

Deze vraag raakt aan de kern van onze tijd.

Want juist nu lijkt een merkwaardige ontwikkeling zichtbaar te worden.

Mensen beschikken over ongekende individuele mogelijkheden.

Tegelijkertijd groeit de behoefte aan gemeenschap.

Aan herkenning.

Aan verbondenheid.

Aan betekenisvolle relaties.

Dat is geen tegenstelling.

Integendeel.

Misschien maken beide deel uit van dezelfde menselijke werkelijkheid.

Vrijheid zonder verbondenheid dreigt richtingloos te worden.

Verbondenheid zonder vrijheid verstikt.

Een levende samenleving vraagt beide.

Juist daarom blijkt de vraag naar vrijheid uiteindelijk ook een vraag naar verantwoordelijkheid.

Verantwoordelijkheid wordt vaak opgevat als een beperking van de vrijheid.

Misschien is zij juist haar voltooiing.

Want pas wanneer de mens verantwoordelijkheid aanvaardt voor anderen, voor zijn omgeving en voor toekomstige generaties, krijgt vrijheid een richting die verder reikt dan het eigen belang.

Hier krijgt ook het begrip gemeenschap een andere betekenis.

Een gemeenschap beperkt de vrijheid niet noodzakelijk.

Zij kan haar juist mogelijk maken.

Niet doordat zij keuzes voorschrijft.

Maar doordat zij een wereld schept waarin mensen elkaar kunnen vertrouwen.

Dat vertrouwen laat zich niet afdwingen.

Het groeit.

Zoals vriendschap groeit.

Zoals opvoeding groeit.

Zoals een cultuur groeit.

Misschien verklaart dit waarom zoveel hedendaagse maatschappelijke discussies uiteindelijk steeds terugkeren naar dezelfde vragen.

Hoe bewaren wij vrijheid zonder de samenhang te verliezen?

Hoe versterken wij verbondenheid zonder de vrijheid te beperken?

Geen wet kan deze vragen definitief beantwoorden.

Geen economisch model.

Geen politieke ideologie.

Zij behoren tot de blijvende opgave van iedere beschaving.

Misschien verandert juist daarom ook de vraag die aan het begin van de moderniteit werd gesteld.

Niet langer staat uitsluitend centraal hoe de mens zich kan bevrijden.

Steeds nadrukkelijker verschijnt de vraag hoe een vrije mens zich opnieuw duurzaam kan verbinden.

Daarmee dient zich een volgende stap aan.

Wanneer vrijheid en verbondenheid beide onmisbaar blijken, welke rol vervullen dan de instituties die deze verhouding moeten dragen?

Met die vraag keren wij terug naar de wereld van politiek, recht en bestuur.

IX — Wanneer middelen doelen worden

Iedere menselijke handeling begint met een bedoeling.

De mens bouwt om te wonen.

Hij leert om te begrijpen.

Hij spreekt om zich verstaanbaar te maken.

Hij werkt om in zijn levensonderhoud te voorzien.

Hij organiseert om samen te kunnen leven.

Middelen ontlenen hun betekenis aan het doel waarvoor zij worden gebruikt.

Daarom vormt het onderscheid tussen middel en doel een van de eenvoudigste én belangrijkste kenmerken van iedere menselijke beschaving.

Toch blijkt juist dit onderscheid moeilijker te bewaren naarmate een samenleving zich verder ontwikkelt.

Wanneer middelen steeds doeltreffender worden, trekken zij geleidelijk de aandacht naar zichzelf.

Wat aanvankelijk slechts ondersteuning was, krijgt een eigen betekenis.

Techniek maakt nieuwe techniek mogelijk.

Wetgeving vraagt nieuwe wetgeving.

Organisatie vraagt verdere organisatie.

Onderwijs ontwikkelt nieuwe onderwijssystemen.

Economie ontwikkelt nieuwe financiële instrumenten.

Wetenschap ontwikkelt nieuwe onderzoeksmethoden.

Iedere ontwikkeling afzonderlijk lijkt logisch.

En meestal is zij dat ook.

Toch voltrekt zich tegelijkertijd een subtiële verschuiving.

De aandacht verplaatst zich langzaam.

Niet langer staat uitsluitend centraal waartoe iets dient.

Steeds vaker staat centraal hoe het systeem zelf verder kan worden ontwikkeld.

Deze verschuiving laat zich op vrijwel ieder maatschappelijk terrein herkennen.

De economie begon als een wijze waarop mensen goederen en diensten konden uitwisselen.

Later werd economische groei steeds vaker een doel op zichzelf.

Het recht ontstond om rechtvaardigheid mogelijk te maken.

Steeds vaker wordt het functioneren van het recht beoordeeld aan de hand van procedures, termijnen en regelgeving.

Onderwijs ontstond om mensen te leren begrijpen.

Steeds nadrukkelijker wordt onderwijs beoordeeld aan prestaties, indicatoren en meetbare resultaten.

De gezondheidszorg ontstond om mensen te helpen leven.

Zij wordt steeds vaker beschreven in termen van productie, capaciteit en efficiëntie.

Wetenschap ontstond uit verwondering.

Steeds vaker wordt zij beoordeeld op aantallen publicaties, citaties en onderzoeksprogramma's.

Zelfs duurzaamheid ontkomt niet aan deze ontwikkeling.

Oorspronkelijk verwees duurzaamheid naar de zorg voor de aarde en voor toekomstige generaties.

Gandeweg ontstond een wereld van normen, certificeringen, indicatoren en modellen.

Al deze instrumenten kunnen waardevol zijn.

Maar geen ervan **is** duurzaamheid.

Steeds opnieuw verschijnt dezelfde vraag.

Wanneer houdt een middel op middel te zijn?

Er bestaat geen eenvoudig antwoord.

Want zonder middelen kan geen enkele beschaving functioneren.

Juist daarom schuilt het gevaar niet in de middelen zelf.

Het schuilt in het vergeten van hun bestemming.

Een kompas is onmisbaar voor de reiziger.

Maar wie uitsluitend het kompas bestudeert, bereikt zijn bestemming niet.

Misschien geldt hetzelfde voor een beschaving.

Hoe verfijnder haar instrumenten worden, des te groter wordt haar verantwoordelijkheid de vraag levend te houden waarvoor deze instrumenten ooit werden ontwikkeld.

Juist daar verschijnt een opmerkelijke spanning.

Vrijwel alle hedendaagse discussies gaan over verbetering.

Betere regelgeving.

Betere algoritmen.

Betere economische modellen.

Betere bestuursvormen.

Betere technologie.

Veel zeldzamer wordt gevraagd of de richting waarin deze verbeteringen plaatsvinden nog dezelfde is.

Hier verschijnt misschien de meest fundamentele vraag van dit boek.

Niet:

Hoe maken wij onze middelen beter?

Maar:

Dienen onze middelen nog steeds dezelfde werkelijkheid waarvoor zij ooit zijn ontstaan?

Misschien ligt juist hierin het onderscheid tussen ontwikkeling en vooruitgang.

Ontwikkeling beschrijft verandering.

Vooruitgang veronderstelt richting.

En richting kan slechts worden beoordeeld wanneer ook het doel opnieuw wordt overwogen.

Daarom behoort de vraag naar het doel niet tot het verleden.

Zij behoort tot iedere generatie.

Steeds opnieuw.

Want een beschaving blijft niet levend doordat zij haar middelen voortdurend vervolmaakt.

Zij blijft levend doordat zij de moed behoudt haar doelen opnieuw te onderzoeken.

Daarmee verschijnt een nieuwe vraag.

Wanneer de verhouding tussen middelen en doelen langzaam verschuift, hoe herkennen wij dan nog waaraan een samenleving werkelijk richting geeft?

Die vraag voert naar de wereld van waarden.

X — De vraag naar waarde

Vrijwel iedere menselijke beslissing berust uiteindelijk op een waardering.

Wij kiezen.

Wij verkiezen.

Wij beoordelen.

Wij geven prioriteit.

Wij spreken over goed en minder goed.

Over belangrijk en minder belangrijk.

Zelfs wanneer wij denken volledig rationeel te handelen, blijkt ergens een oordeel besloten te liggen over wat de moeite waard is.

Geen samenleving kan daarom zonder waarden bestaan.

Niet omdat waarden door wetten worden opgelegd.

Maar omdat iedere keuze reeds veronderstelt dat iets belangrijker wordt geacht dan iets anders.

Opmerkelijk genoeg wordt hierover betrekkelijk weinig gesproken.

Veel maatschappelijke discussies gaan over oplossingen.

Over instrumenten.

Over regelgeving.

Over uitvoering.

Veel minder vaak wordt gevraagd waarop onze waarderingen uiteindelijk berusten.

Hoe weten wij eigenlijk wat werkelijk waardevol is?

Deze vraag lijkt eenvoudig.

Toch behoort zij waarschijnlijk tot de moeilijkste vragen die een beschaving zichzelf kan stellen.

Waarde laat zich namelijk niet rechtstreeks meten.

Wij kunnen de prijs van een huis bepalen.

Maar niet de waarde van een thuis.

Wij kunnen de economische opbrengst van een bos berekenen.

Maar niet de betekenis van een landschap.

Wij kunnen de kosten van gezondheidszorg vaststellen.

Maar niet de waarde van menselijke waardigheid.

Juist daarom heeft iedere beschaving gezocht naar manieren om waarde zichtbaar te maken.

Soms gebeurde dat vanuit religieuze overtuigingen.

Soms vanuit filosofische tradities.

Soms vanuit gewoonte.

Soms vanuit gedeelde ervaring.

De vormen verschilden.

Maar steeds bleef dezelfde vraag bestaan.

Wat verdient onze zorg?

Gedurende de ontwikkeling van de moderne samenleving veranderde ook deze vraag langzaam.

Steeds meer waarden werden vertaald in meetbare grootheden.

Dat was vaak noodzakelijk.

Bestuur vraagt gegevens.

Economie vraagt berekeningen.

Recht vraagt definities.

Wetenschap vraagt toetsbare uitspraken.

Juist daardoor konden samenlevingen veel beter functioneren dan ooit tevoren.

Toch ontstond tegelijkertijd een nieuwe spanning.

Wat zich goed laat meten, krijgt gemakkelijk meer aandacht dan wat zich moeilijk laat meten.

Niet omdat het belangrijker is.

Maar omdat het zichtbaarder wordt.

Daarmee verandert ongemerkt ook de wijze waarop een samenleving haar prioriteiten bepaalt.

Indicatoren worden richtinggevend.

Statistieken worden overtuigend.

Grafieken worden beslissend.

Dat alles heeft grote waarde.

Maar geen enkele grafiek vertelt ons waarom iets uiteindelijk van betekenis is.

Hier verschijnt een fundamenteel onderscheid.

Metten is iets anders dan waarderen.

Metten beschrijft.

Waarderen richt.

Een samenleving kan beschikken over een overvloed aan gegevens en toch onzeker worden over haar richting.

Misschien verklaart dit waarom zoveel hedendaagse discussies zich uiteindelijk vast lijken te lopen.

Niet omdat de feiten ontbreken.

Integendeel.

Nooit eerder waren zoveel gegevens beschikbaar.

Maar feiten beantwoorden niet vanzelf de vraag waartoe zij moeten worden gebruikt.

Juist daarom keert de vraag naar waarden telkens terug.

In discussies over onderwijs.

Over gezondheidszorg.

Over economie.

Over duurzaamheid.

Over migratie.

Over technologie.

Over kunstmatige intelligentie.

Steeds opnieuw blijkt dat achter iedere technische vraag een waardevraag schuilgaat.

Niet altijd zichtbaar.

Maar altijd aanwezig.

Misschien is dat ook de reden waarom sommige maatschappelijke conflicten zo moeilijk oplosbaar blijken.

Partijen beschikken vaak over dezelfde gegevens.

Maar zij waarderen die gegevens verschillend.

Daarom leidt meer informatie niet noodzakelijk tot meer overeenstemming.

Zij kan verschillen zelfs scherper zichtbaar maken.

Hier wordt een andere werkelijkheid zichtbaar.

Waarden ontstaan niet uitsluitend uit redeneringen.

Zij groeien ook uit cultuur.

Uit opvoeding.

Uit geschiedenis.

Uit ontmoeting.

Uit ervaring.

Uit verantwoordelijkheid.

Misschien verklaart dit waarom waarden zich slechts gedeeltelijk laten organiseren.

Geen wet kan liefde voorschrijven.

Geen algoritme kan vertrouwen produceren.

Geen economische theorie kan menselijke waardigheid volledig verklaren.

Niet omdat deze werkelijkheden irrationeel zouden zijn.

Maar omdat zij voorafgaan aan vrijwel iedere berekening.

Daarmee verschijnt opnieuw een vraag die steeds verder voert.

Wanneer waarden uiteindelijk niet uit systemen voortkomen, waar vinden zij dan hun oorsprong?

Misschien niet in de mens alleen.

Misschien ook niet in de samenleving alleen.

Misschien ontstaat waarde daar waar de mens zich werkelijk verbonden weet met een werkelijkheid die groter is dan hijzelf.

Welke naam men aan die werkelijkheid geeft, verschilt.

De ervaring ervan keert in vrijwel iedere cultuur terug.

Juist die ervaring vraagt om een volgende beschouwing.

Niet over instituties.

Niet over systemen.

Maar over de plaats van betekenis in het menselijk bestaan.

XI — De werkelijkheid en haar voorstellingen

De mens leeft niet rechtstreeks uit kennis.

Hij leeft uit de werkelijkheid.

Hij ademt voordat hij begrijpt wat lucht is.

Hij woont voordat hij nadenkt over ruimte.

Hij ontmoet anderen voordat hij sociale theorieën ontwikkelt.

Hij leeft voordat hij zijn leven verklaart.

Deze eenvoudige vaststelling lijkt nauwelijks betekenis te hebben.

Toch raakt zij aan een fundamenteel onderscheid.

Tussen de werkelijkheid waarin wij leven

en de voorstellingen waarmee wij haar proberen te begrijpen.

Geen mens kan zonder dergelijke voorstellingen.

Taal is een voorstelling.

Een kaart is een voorstelling.

Een wetenschappelijke theorie is een voorstelling.

Een economisch model is een voorstelling.

Een landkaart is niet het landschap.

Een medische diagnose is niet de patiënt.

Een grondwet is niet de samenleving.

Een begroting is niet de economie.

Een bouwtekening is niet het gebouw.

Toch kunnen wij zonder deze voorstellingen nauwelijks handelen.

Juist daarom behoren zij tot de grootste verworvenheden van iedere beschaving.

Door voorstellingen kan kennis worden overgedragen.

Kunnen ervaringen worden gedeeld.

Kunnen samenlevingen worden georganiseerd.

Kunnen ontdekkingen worden voortgezet.

De menselijke geschiedenis is daarom ook een geschiedenis van steeds rijkere voorstellingen van de werkelijkheid.

Hierin ligt een van de grootste krachten van de moderne wetenschap.

Zij heeft deze voorstellingen voortdurend verbeterd.

Nauwkeuriger.

Controleerbaarder.

Beter toetsbaar.

Daardoor kon de mens de werkelijkheid steeds beter begrijpen.

Maar juist hier verschijnt een vraag die zich zelden aandient.

Wat gebeurt er wanneer de voorstelling steeds rijker wordt,
terwijl het directe contact met de werkelijkheid langzaam afneemt?

Deze ontwikkeling voltrekt zich ongemerkt.

De arts ziet steeds meer medische gegevens.

De bestuurder ziet steeds meer statistieken.

De econoom ziet steeds meer modellen.

De jurist ziet steeds meer jurisprudentie.

De bestuurder van een school ziet steeds meer indicatoren.

De onderzoeker ziet steeds meer datasets.

Niemand handelt verkeerd.

Integendeel.

Iedereen probeert de werkelijkheid zorgvuldiger te begrijpen.

En toch ontstaat langzaam een merkwaardige spanning.

De voorstelling wordt steeds vollediger.

Maar de werkelijkheid blijft groter dan iedere voorstelling.

Geen model bevat het volledige leven.

Geen statistiek bevat de individuele mens.

Geen kaart bevat het landschap.

Geen algoritme bevat de werkelijkheid.

Dat is geen tekortkoming van deze middelen.

Het behoort tot hun wezen.

Iedere voorstelling vereenvoudigt.

Zij laat iets zien.

En laat tegelijkertijd iets weg.

Juist daarom vraagt iedere voorstelling om bescheidenheid.

Niet omdat zij onbetrouwbaar zou zijn.

Maar omdat zij nooit samenvalt met de werkelijkheid waarop zij betrekking heeft.

Misschien ligt juist hier een van de diepste vragen van onze tijd.

Niet of onze modellen juist zijn.

Maar of wij nog weten dat zij modellen zijn.

Niet of onze wetten noodzakelijk zijn.

Maar of wij blijven zien welke werkelijkheid zij behoren te dienen.

Niet of algoritmen nuttig zijn.

Maar of wij blijven onderscheiden tussen de berekening en het leven waarop zij betrekking heeft.

Hier verschijnt een oud inzicht dat iedere generatie opnieuw lijkt te moeten ontdekken.

De werkelijkheid laat zich kennen.

Maar nooit volledig bezitten.

Juist daarom vraagt kennis niet alleen om nauwkeurigheid.

Zij vraagt ook om ontvankelijkheid.

Om aandacht.

Om het vermogen zich steeds opnieuw door de werkelijkheid te laten corrigeren.

Misschien ligt juist daarin het verschil tussen een levende beschaving en een verstarde beschaving.

Een levende beschaving gebruikt haar voorstellingen om de werkelijkheid beter te verstaan.

Een verstarde beschaving gaat de werkelijkheid beoordelen naar de maat van haar voorstellingen.

Dat onderscheid lijkt klein.

Toch bepaalt het uiteindelijk de richting waarin een samenleving zich ontwikkelt.

Daarmee verschijnt de vraag die de volgende hoofdstukken zal begeleiden.

Hoe herkennen wij het ogenblik waarop onze voorstellingen belangrijker beginnen te worden dan de werkelijkheid waarvoor zij ooit werden ontwikkeld?

XII — Politiek en de kunst van het samenleven

Politiek behoort tot de oudste menselijke activiteiten.

Lang voordat staten ontstonden, moesten mensen al besluiten nemen die het samenleven mogelijk maakten. Wie draagt verantwoordelijkheid? Hoe worden conflicten opgelost? Welke regels gelden voor iedereen? Hoe beschermen wij de zwakken? Hoe verdelen wij schaarse middelen?

Politiek ontstond daarom niet uit macht.

Zij ontstond uit de noodzaak om samen te leven.

Iedere gemeenschap ontwikkelde daarvoor eigen vormen.

Dorpsraden.

Ouderen.

Vorsten.

Steden.

Parlementen.

Republieken.

Democratieën.

Hun uiterlijke vorm verschilden.

Hun oorsprong was dezelfde.

Politiek probeerde een antwoord te geven op een eenvoudige vraag.

Hoe kan een gemeenschap gezamenlijk richting geven aan haar toekomst?

Juist daarin ligt haar oorspronkelijke betekenis.

Niet macht.

Maar verantwoordelijkheid.

Niet overwinning.

Maar ordening.

Niet de overwinning van de ene groep op de andere.

Maar het zoeken naar een gemeenschappelijke wereld.

Gedurende de moderne tijd veranderde de politiek ingrijpend.

Steeds grotere samenlevingen moesten worden bestuurd.

Steeds meer belangen moesten worden afgewogen.

Steeds meer burgers kregen politieke rechten.

Dat betekende een enorme vooruitgang.

Vrijheid en democratische vertegenwoordiging behoren zonder twijfel tot de grootste verworvenheden van de moderne staat.

Toch veranderde tegelijkertijd de aard van het politieke handelen.

Bestuur werd complexer.

Wetgeving omvangrijker.

Internationale samenwerking intensiever.

Beleid specialistischer.

Dat was onvermijdelijk.

Een samenleving van miljoenen mensen vraagt andere vormen van bestuur dan een klein dorp.

Juist daardoor ontstond echter ook een nieuwe spanning.

Steeds meer politieke aandacht ging uit naar het functioneren van de overheid zelf.

Naar regelgeving.

Naar uitvoering.

Naar begrotingen.

Naar procedures.

Naar bestuurlijke verantwoordelijkheid.

Al deze zaken zijn noodzakelijk.

Maar zij beantwoorden nog niet vanzelf aan de oorspronkelijke vraag.

Waar toe bestaat politiek?

Hier verschijnt opnieuw het onderscheid tussen werkelijkheid en representatie.

Verkiezingen vertegenwoordigen de volkswil.

Parlementen vertegenwoordigen de samenleving.

Wetgeving vertegenwoordigt recht.

Beleid vertegenwoordigt bestuurlijke keuzes.

Geen van deze werkelijkheden **is** echter de samenleving zelf.

Zij proberen haar zichtbaar te maken.

Juist daarom vraagt politiek voortdurend om contact met de werkelijkheid waarop zij betrekking heeft.

Misschien wordt juist hier een ontwikkeling zichtbaar die veel burgers herkennen.

Niet noodzakelijk een gebrek aan deskundigheid.

Ook niet een gebrek aan inzet.

Maar een groeiende afstand tussen bestuur en dagelijks leven.

Politieke discussies gaan steeds vaker over instrumenten.

Over percentages.

Over begrotingen.

Over uitvoeringsvraagstukken.

Over regelgeving.

Veel minder vaak over de vraag welk mensbeeld, welke samenleving en welke toekomst deze keuzes uiteindelijk dienen.

Daardoor ontstaat gemakkelijk polarisatie.

Niet omdat mensen elkaar niet meer willen begrijpen.

Maar omdat zij steeds vaker spreken vanuit verschillende voorstellingen van dezelfde werkelijkheid.

De één spreekt over economische groei.

De ander over bestaanszekerheid.

De één over migratiestromen.

De ander over menselijke waardigheid.

De één over veiligheid.

De ander over vrijheid.

Steeds opnieuw blijken de feiten slechts een deel van het gesprek te vormen.

Daarachter liggen verschillende waarderingen.

En achter die waarderingen liggen verschillende voorstellingen van wat een samenleving behoort te zijn.

Misschien verklaart dit waarom zoveel politieke debatten steeds moeilijker tot duurzame overeenstemming leiden.

Niet omdat feiten ontbreken.

Maar omdat de vraag naar de gemeenschappelijke werkelijkheid steeds minder expliciet wordt gesteld.

Politiek verandert dan langzaam.

Niet langer wordt zij de gezamenlijke zoektocht naar een leefbare samenleving.

Steeds vaker wordt zij het beheer van een steeds complexere werkelijkheid.

Dat beheer is noodzakelijk.

Maar het is niet voldoende.

Want een samenleving leeft uiteindelijk niet van bestuur alleen.

Zij leeft ook van vertrouwen.

Van verantwoordelijkheid.

Van cultuur.

Van onderlinge betrokkenheid.

Geen overheid kan deze werkelijkheden produceren.

Wel kan zij voorwaarden scheppen waaronder zij kunnen groeien.

Misschien ligt juist daarin de toekomstige opgave van de politiek.

Niet steeds méér regelen.

Maar steeds zorgvuldiger onderscheiden wat bestuur kan organiseren en wat slechts in de samenleving zelf kan ontstaan.

Daarmee verandert ook de vraag.

Niet:

Hoe maken wij betere politiek?

Maar:

Hoe maken wij opnieuw ruimte voor een samenleving die méér is dan haar bestuur?

Met die vraag verschijnt een volgende werkelijkheid.

Niet langer staat de politiek centraal.

Maar het recht.

XIII — Het recht en de zoektocht naar rechtvaardigheid

Lang voordat er geschreven wetten bestonden, maakten mensen onderscheid tussen wat rechtvaardig en onrechtvaardig was.

Ouders beschermden hun kinderen.

Gemeenschappen beslechtten conflicten.

Afspraken werden nagekomen.

Schade werd hersteld.

Geen samenleving kon voortbestaan zonder een zeker besef van recht.

Het recht ontstond daarom niet uit regelgeving.

Het ontstond uit de menselijke behoefte aan een rechtvaardige orde.

Pas later werden gebruiken vastgelegd.

Ontstonden wetten.

Rechtbanken.

Rechters.

Procedures.

Codificaties.

Deze ontwikkeling betekende een grote stap voorwaarts.

Het recht werd minder afhankelijk van willekeur.

Macht werd begrensd.

Burgers kregen bescherming.

Conflicten konden worden beslecht zonder geweld.

Dat behoort tot de grootste prestaties van iedere ontwikkelde beschaving.

Juist daarom vraagt ook het recht om een zorgvuldige beschouwing.

Want een wet is niet hetzelfde als rechtvaardigheid.

Een uitspraak is niet hetzelfde als gerechtigheid.

Een procedure is niet hetzelfde als een rechtvaardige uitkomst.

Zij proberen haar mogelijk te maken.

Daarin ligt hun betekenis.

Gedurende de afgelopen eeuwen heeft het recht zich uitzonderlijk ontwikkeld.

Wetboeken werden omvangrijker.

Internationaal recht ontstond.

Mensenrechten kregen een vaste plaats.

Bestuursrecht, civiel recht, strafrecht en tal van andere rechtsgebieden werden steeds verder uitgewerkt.

Deze ontwikkeling was noodzakelijk.

Een complexe samenleving vraagt een verfijnd rechtsstelsel.

Toch ontstond ook hier een ontwikkeling die wij inmiddels herkennen.

Naarmate het recht omvangrijker werd, groeide ook de aandacht voor de werking van het systeem zelf.

Procedures werden nauwkeuriger.

Termijnen belangrijker.

Jurisprudentie omvangrijker.

Risico's beter afgewogen.

Controlemechanismen verfijnder.

Geen van deze ontwikkelingen is op zichzelf problematisch.

Integendeel.

Juist hierdoor kon het recht betrouwbaarder worden.

Maar opnieuw verschijnt dezelfde vraag.

Waarvoor dient het recht uiteindelijk?

Niet:

Hoe volledig is de regelgeving?

Maar:

Wordt de samenleving daardoor rechtvaardiger?

Hier verschijnt opnieuw het onderscheid tussen werkelijkheid en representatie.

De wet vertegenwoordigt het recht.

De rechter vertegenwoordigt de rechtspraak.

De procedure vertegenwoordigt een eerlijke behandeling.

Geen van deze is echter de rechtvaardigheid zelf.

Zij proberen haar zo zorgvuldig mogelijk te benaderen.

Juist daarom vraagt het recht voortdurend om een houding van bescheidenheid.

Geen enkele wet kan iedere menselijke situatie volledig omvatten.

Geen enkele regel voorziet iedere uitzondering.

Geen enkel juridisch systeem kan het leven volledig voorspellen.

Daarom vraagt het recht uiteindelijk meer dan kennis van regels.

Het vraagt oordeelsvermogen.

Niet alleen deskundigheid.

Maar wijsheid.

Hier ontstaat een spanning die in veel samenlevingen herkenbaar is.

Burgers ervaren dat het recht zorgvuldig functioneert.

En toch groeit soms het gevoel dat rechtvaardigheid moeilijker bereikbaar wordt.

Dat gevoel verdient aandacht.

Niet omdat het recht faalt.

Maar omdat het recht steeds vaker wordt geconfronteerd met werkelijkheden die zich niet volledig laten codificeren.

Technologische ontwikkelingen.

Internationale migratie.

Digitale communicatie.

Kunstmatige intelligentie.

Klimaatvraagstukken.

Nieuwe vormen van eigendom.

Nieuwe vormen van verantwoordelijkheid.

Steeds opnieuw blijkt dat het leven sneller verandert dan het recht.

Dat is geen tekortkoming van het recht.

Het behoort tot zijn aard.

Het recht moet zorgvuldig zijn.

Het leven is voortdurend in beweging.

Juist daarom blijft het recht afhankelijk van iets dat buiten het recht zelf ligt.

Van het levende besef van rechtvaardigheid binnen een samenleving.

Wanneer dat besef verzwakt, wordt de druk op regelgeving steeds groter.

Steeds meer situaties vragen om nieuwe wetten.

Steeds meer uitzonderingen vragen om nieuwe bepalingen.

Steeds meer conflicten vragen om juridische oplossingen.

Het recht wordt daardoor omvangrijker.

Maar daarmee verdwijnt de oorspronkelijke vraag niet.

Integendeel.

Zij wordt urgenter.

Wat verstaan wij eigenlijk onder rechtvaardigheid?

Misschien zal deze vraag in de toekomst opnieuw aan betekenis winnen.

Niet omdat wetten minder belangrijk worden.

Maar omdat een complexe samenleving steeds sterker behoefte krijgt aan een voortdurend gesprek over de werkelijkheid die haar rechtsorde behoort te dienen.

Hier verschijnt ook een nieuwe mogelijkheid.

Kunstmatige intelligentie zal in staat zijn enorme hoeveelheden wetgeving, jurisprudentie en internationale rechtsontwikkeling te analyseren.

Daardoor kan zij patronen zichtbaar maken die voor individuele juristen nauwelijks nog volledig te overzien zijn.

Dat betekent echter niet dat AI rechtvaardigheid kan bepalen.

AI kan de samenhang van het recht helpen begrijpen.

De vraag wat rechtvaardig is, blijft uiteindelijk een menselijke verantwoordelijkheid.

Misschien ligt juist daarin de toekomst van het recht.

Niet dat de mens zijn oordeel overdraagt aan de machine.

Maar dat de machine de mens helpt zorgvuldiger te oordelen.

Daarmee verandert opnieuw de vraag.

Niet:

Kan AI het recht vervangen?

Maar:

Hoe kan zij het menselijke oordeelsvermogen ondersteunen zonder diens verantwoordelijkheid over te nemen?

Diezelfde vraag zal ook buiten het recht steeds belangrijker worden.

Zij voert naar een terrein waarop de moderniteit misschien haar grootste kracht heeft ontwikkeld.

De economie.

XIV — Economie en de betekenis van welvaart

Geen mens leeft uitsluitend van wat hij zelf voortbrengt.

Vanaf het moment dat mensen samenleven, ontstaat uitwisseling.

Voedsel wordt gedeeld.

Gereedschap wordt geruild.

Kennis wordt doorgegeven.

Arbeid wordt verdeeld.

Hier ligt de oorsprong van de economie.

Niet in geld.

Niet in markten.

Niet in winst.

Maar in de wederzijdse afhankelijkheid van mensen.

Economie ontstond omdat geen mens volledig in zijn eigen bestaan kan voorzien.

Zij is daarom oorspronkelijk geen wetenschap.

Zij is een menselijke verhouding.

Uitwisseling vraagt vertrouwen.

Afspraken.

Betrouwbaarheid.

Verantwoordelijkheid.

Pas veel later ontstonden munten.

Markten.

Banken.

Handelshuizen.

Beurzen.

Internationale financiële stelsels.

Deze ontwikkeling bracht ongekende mogelijkheden.

Specialisatie werd mogelijk.

Welvaart groeide.

Innovatie versnelde.

Armoede kon op grote schaal worden teruggedrongen.

De geschiedenis laat weinig twijfel bestaan.

Een goed functionerende economie heeft miljarden mensen een beter bestaan gegeven.

Dat behoort tot de grootste prestaties van de moderne beschaving.

Juist daarom verdient ook de economie een zorgvuldige beschouwing.

Want geld is niet hetzelfde als welvaart.

Kapitaal is niet hetzelfde als rijkdom.

Groei is niet hetzelfde als ontwikkeling.

En bezit is niet hetzelfde als menselijke bloei.

Deze onderscheidingen lijken vanzelfsprekend.

Toch blijken zij in de praktijk moeilijk vast te houden.

Juist omdat economische systemen zo succesvol zijn geworden.

De moderne economie heeft een indrukwekkend vermogen ontwikkeld om productie, handel en innovatie voortdurend te vergroten.

Daarmee ontstond echter ook een verschuiving die wij inmiddels herkennen.

De middelen waarmee welvaart werd voortgebracht, kregen geleidelijk een eigen dynamiek.

Economische groei werd een centrale maat voor maatschappelijk succes.

Consumptie werd een belangrijke motor van ontwikkeling.

Concurrentie stimuleerde vernieuwing.

Efficiëntie werd een algemene norm.

Geen van deze ontwikkelingen is op zichzelf verkeerd.

Integendeel.

Zij hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de welvaart van de moderne wereld.

Toch verschijnt ook hier opnieuw dezelfde vraag.

Waar toe dient economische groei uiteindelijk?

Wanneer deze vraag wordt gesteld, blijkt dat economie voortdurend verwijst naar een werkelijkheid buiten zichzelf.

Mensen werken niet om economische cijfers te verbeteren.

Zij werken om een bestaan op te bouwen.

Ouders sparen niet om financiële systemen in stand te houden.

Zij sparen voor hun kinderen.

Ondernemers ondernemen niet uitsluitend om winst te maken.

Zij willen ook iets voortbrengen dat waarde heeft.

Zelfs de markt leeft uiteindelijk van vertrouwen.

Zonder vertrouwen verdwijnt iedere economie.

Hier verschijnt opnieuw het onderscheid tussen representatie en werkelijkheid.

Geld vertegenwoordigt waarde.

Maar geld **is** geen waarde.

Een aandeel vertegenwoordigt eigendom.

Maar het **is** geen onderneming.

Een begroting vertegenwoordigt verwachtingen.

Maar zij **is** niet de toekomst.

Wanneer deze onderscheidingen vervagen, verandert ook de ervaring van welvaart.

Een samenleving kan rijker worden.

En zich tegelijkertijd armer voelen.

Niet omdat de cijfers onjuist zijn.

Maar omdat economische groei slechts één aspect vertegenwoordigt van een veel bredere werkelijkheid.

Welvaart omvat ook gezondheid.

Vertrouwen.

Veiligheid.

Gemeenschap.

Cultuur.

Tijd.

Rust.

Een leefbare omgeving.

Deze werkelijkheden laten zich slechts ten dele in economische grootheden vertalen.

Juist daarom ontstaat een nieuwe spanning.

Hoe succesvoller de economie wordt in het voortbrengen van materiële rijkdom, des te nadrukkelijker verschijnt de vraag welke vormen van rijkdom zich niet laten verhandelen.

Geen markt kan vriendschap produceren.

Geen beurs kan vertrouwen verhandelen.

Geen prijs kan menselijke waardigheid bepalen.

Dat betekent niet dat economie tekortschiet.

Het betekent slechts dat economie een werkelijkheid dient die groter is dan zijzelf.

Misschien ligt juist daarin haar toekomst.

Niet in het verlaten van economische ontwikkeling.

Maar in een hernieuwd besef waartoe economische ontwikkeling uiteindelijk behoort te dienen.

Dan verandert ook de betekenis van groei.

Groei wordt niet langer uitsluitend een kwantitatieve toename.

Zij wordt opnieuw verbonden met de vraag of het menselijk leven daardoor werkelijk rijker wordt.

Hier verschijnt een nieuwe werkelijkheid.

Niet de markt.

Maar de aarde waarop iedere economie uiteindelijk berust.

Daarmee komen wij bij een vraag die onze tijd misschien sterker bezighoudt dan welke andere ook.

De verhouding tussen mens, natuur en duurzaamheid.

XV — De aarde en de verantwoordelijkheid voor de toekomst

De mens heeft nooit buiten de natuur geleefd.

Hij ademt dezelfde lucht.

Drinkt hetzelfde water.

Leeft van dezelfde bodem.

Geen enkele beschaving kan bestaan zonder de aarde waarop zij rust.

Toch is de verhouding tussen mens en natuur nooit onveranderlijk geweest.

Eeuwenlang werd de natuur vooral ervaren als een werkelijkheid waarvan de mens afhankelijk was.

De seizoenen bepaalden het ritme van het leven.

Overstromingen.

Droogte.

Ziekten.

Misoogsten.

De mens kon zich aanpassen.

Maar slechts in beperkte mate ingrijpen.

Met de ontwikkeling van wetenschap en techniek veranderde deze verhouding ingrijpend.

Water werd gereguleerd.

Bossen werden beheerd.

Grondstoffen konden op grote schaal worden gewonnen.

Energie werd beschikbaar in een omvang die eerdere generaties zich nauwelijks konden voorstellen.

Daardoor veranderde niet alleen de samenleving.

Ook de verhouding tussen mens en aarde veranderde.

Voor het eerst kreeg de mens de mogelijkheid zijn omgeving op mondiale schaal te beïnvloeden.

Deze ontwikkeling bracht ongekennde welvaart.

Maar zij bracht ook een nieuwe verantwoordelijkheid.

Hoe groter het menselijke vermogen wordt om de aarde te veranderen,

des te groter wordt ook de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van dat handelen.

Hier ligt de oorsprong van wat tegenwoordig duurzaamheid wordt genoemd.

Oorspronkelijk verwees duurzaamheid niet naar techniek.

Zij verwees naar de eenvoudige vraag hoe een samenleving zó kan leven dat ook toekomstige generaties kunnen voortbouwen op wat zij ontvangen.

Deze gedachte is niet nieuw.

Vrijwel iedere beschaving kende vormen van zorg voor bodem, water, bossen en landschap.

Niet omdat men over ecologie beschikte.

Maar omdat men wist dat het eigen voortbestaan ervan afhankelijk was.

De moderne samenleving heeft deze zorg op een ongekennde schaal georganiseerd.

Wetenschappelijk onderzoek.

Internationale samenwerking.

Nieuwe energietechnieken.

Circulaire economie.

Milieuwetgeving.

Al deze ontwikkelingen zijn pogingen verantwoordelijkheid te nemen voor een werkelijkheid die groter is dan één generatie.

Juist daarom verdienen zij respect.

Toch verschijnt ook hier opnieuw een spanning die wij inmiddels herkennen.

Duurzaamheid wordt steeds vaker beschreven aan de hand van modellen.

Indicatoren.

Normeringen.

Certificeringen.

Klimaatscenario's.

Levenscyclusanalyses.

Deze instrumenten zijn noodzakelijk.

Zonder hen zou een complexe samenleving nauwelijks verantwoord kunnen handelen.

Maar ook hier blijft dezelfde vraag bestaan.

Is duurzaamheid uiteindelijk een verzameling meetmethoden?

Of is zij een bepaalde verhouding tussen mens en aarde?

Misschien ligt juist daar het onderscheid.

Geen model kan liefde voor een landschap meten.

Geen certificaat garandeert verantwoordelijkheid.

Geen norm kan verbondenheid met een plaats voortbrengen.

Zij kunnen deze werkelijkheid ondersteunen.

Zij kunnen haar zichtbaar maken.

Maar zij kunnen haar niet vervangen.

Hier verschijnt opnieuw het onderscheid tussen representatie en werkelijkheid.

De berekening vertegenwoordigt een werkelijkheid.

Zij **is** die werkelijkheid niet.

Dat betekent niet dat berekeningen minder belangrijk zijn.

Integendeel.

Zij helpen ons de gevolgen van ons handelen beter te begrijpen.

Maar zij ontslaan ons niet van een diepere vraag.

Waarom willen wij de aarde eigenlijk bewaren?

Niet alleen voor onszelf.

Maar ook voor mensen die nog niet geboren zijn.

Hier verandert duurzaamheid van karakter.

Zij wordt niet langer uitsluitend een technisch vraagstuk.

Ook niet uitsluitend een economisch vraagstuk.

Zij wordt een culturele vraag.

Misschien zelfs een beschavingsvraag.

Welke wereld willen wij doorgeven?

En welke verantwoordelijkheid zijn wij bereid daarvoor te dragen?

Deze vraag laat zich niet beantwoorden door wetenschap alleen.

Niet door politiek alleen.

Niet door economie alleen.

Zij vraagt om een samenleving die zichzelf opnieuw verstaat als onderdeel van een werkelijkheid die groter is dan haar eigen tijd.

Juist daardoor krijgt ook het begrip vooruitgang een nieuwe betekenis.

Vooruitgang is niet iedere verandering.

Vooruitgang is iedere verandering die de mogelijkheid vergroot dat ook toekomstige generaties een menswaardig bestaan kunnen opbouwen.

Misschien ligt juist daarin de diepste betekenis van duurzaamheid.

Niet het bewaren van het verleden.

Niet het beheersen van de toekomst.

Maar het zorgvuldig voortzetten van een wereld die wij zelf slechts tijdelijk bewonen.

Daarmee verschijnt opnieuw een vraag.

Wanneer verantwoordelijkheid zich uitstrekt over toekomstige generaties, hoe verandert dan onze verhouding tot kennis, wetenschap en waarheid?

Met die vraag keren wij terug naar een werkelijkheid die de moderne beschaving misschien sterker heeft gevormd dan welke andere ook.

De wetenschap.

XVI — Wetenschap en de grenzen van het kennen

Weinig menselijke ontwikkelingen hebben de wereld zo diepgaand veranderd als de wetenschap.

Door zorgvuldig waar te nemen, te onderzoeken en te toetsen heeft zij het menselijk begrip van de werkelijkheid ingrijpend verdiept.

Ziekten werden beter begrepen.

Materie werd onderzocht.

Het heelal kreeg nieuwe betekenis.

Communicatie veranderde.

Vervoer.

Landbouw.

Geneeskunde.

Vrijwel ieder onderdeel van het menselijk bestaan werd door wetenschappelijk inzicht verrijkt.

Deze ontwikkeling behoort zonder twijfel tot de grootste prestaties van de menselijke beschaving.

Juist daarom vraagt zij om een zorgvuldige beschouwing.

Want wetenschap is niet de werkelijkheid.

Wetenschap is een wijze waarop de mens de werkelijkheid probeert te verstaan.

Dat onderscheid lijkt vanzelfsprekend.

Toch blijkt het van fundamentele betekenis.

Iedere wetenschap begint immers met verwondering.

Niet met zekerheid.

Een verschijnsel trekt de aandacht.

Er wordt een vraag gesteld.

Een vermoeden ontstaat.

Waarnemingen worden verzameld.

Hypothesen worden geformuleerd.

Onderzoek volgt.

Resultaten worden getoetst.

Steeds opnieuw corrigeert de werkelijkheid het menselijk denken.

Juist daardoor bezit wetenschap haar uitzonderlijke kracht.

Niet omdat zij onfeilbaar zou zijn.

Maar omdat zij bereid is zichzelf voortdurend te corrigeren.

Misschien ligt juist daarin haar diepste betekenis.

Wetenschap bewaart de menselijke bescheidenheid tegenover de werkelijkheid.

Geen theorie blijft onaantastbaar.

Geen model is definitief.

Geen verklaring sluit het onderzoek af.

Iedere ontdekking opent nieuwe vragen.

Juist daardoor groeit kennis.

Toch heeft deze ontwikkeling ook een onverwacht gevolg gehad.

Naarmate de wetenschap succesvoller werd, groeide haar gezag.

Dat was begrijpelijk.

Haar resultaten waren zichtbaar.

Controleerbaar.

Herhaalbaar.

Daardoor ontstond langzaam een verschuiving.

Niet alleen wetenschappelijke vragen werden wetenschappelijk benaderd.

Steeds meer menselijke vragen werden uitsluitend beschouwd vanuit wat wetenschappelijk aantoonbaar was.

Hier verschijnt opnieuw een onderscheid.

Wetenschap onderzoekt hoe iets gebeurt.

Zij kan vaak ook verklaren waarom bepaalde verschijnselen optreden.

Maar daarmee zijn niet alle menselijke vragen beantwoord.

De vraag naar betekenis.

De vraag naar schoonheid.

De vraag naar rechtvaardigheid.

De vraag naar verantwoordelijkheid.

De vraag waarom iets waardevol is.

Deze vragen verdwijnen niet omdat zij zich moeilijk laten meten.

Zij behoren tot een andere orde van werkelijkheid.

Dat betekent niet dat zij buiten de rede vallen.

Evenmin dat zij tegenover de wetenschap staan.

Integendeel.

Juist een volwassen wetenschap erkent dat iedere methode haar eigen grenzen kent.

Een microscoop is een voortreffelijk instrument.

Maar niet om muziek te beluisteren.

Een telescoop is onmisbaar.

Maar niet om menselijke liefde te begrijpen.

Geen enkel instrument schiet tekort.

Het wordt pas problematisch wanneer het wordt gebruikt voor een werkelijkheid waarvoor het niet bedoeld is.

Misschien geldt hetzelfde voor de wetenschap zelf.

Haar kracht ligt juist in haar begrenzing.

Niet alles willen verklaren.

Maar zorgvuldig onderzoeken wat zich volgens haar eigen methode laat onderzoeken.

Hier verschijnt opnieuw een vraag die onze tijd diep raakt.

Wanneer wetenschap steeds meer kennis voortbrengt, wie bewaakt dan de samenhang tussen al die kennis?

Specialisatie heeft de wetenschap buitengewoon vruchtbaar gemaakt.

Toch ontstaat daardoor een nieuwe uitdaging.

Iedere discipline verdiept zich.

Het overzicht wordt moeilijker.

De natuurkundige kent zijn vakgebied.

De jurist het zijne.

De econoom.

De arts.

De historicus.

De bioloog.

Steeds rijkere kennis.

Steeds grotere verscheidenheid.

Maar waar ontmoeten deze inzichten elkaar opnieuw?

Misschien is juist deze vraag kenmerkend voor onze tijd.

Niet omdat wij te weinig kennis bezitten.

Maar omdat de samenhang tussen al die kennis zelf een nieuw onderwerp van onderzoek wordt.

Hier krijgt ook de wijsbegeerte een nieuwe betekenis.

Niet als concurrent van de wetenschap.

Maar als gesprekspartner.

Niet om antwoorden van buitenaf op te leggen.

Maar om de verschillende vormen van kennis opnieuw met elkaar in gesprek te brengen.

Misschien ontstaat juist daar een nieuwe opdracht.

Niet méér wetenschap.

Niet minder wetenschap.

Maar een wetenschap die zich opnieuw bewust blijft van haar oorsprong.

Van haar verwondering.

Van haar bescheidenheid.

En van haar voortdurende bereidheid zich door de werkelijkheid te laten corrigeren.

Daarmee verschijnt een ontwikkeling die de wetenschap zelf ingrijpend zal veranderen.

Voor het eerst in de geschiedenis ontstaat een vorm van kunstmatige intelligentie die in staat is vrijwel de gehele wetenschappelijke literatuur gelijktijdig te verwerken.

Dat betekent niet dat de wetenschap haar betekenis verliest.

Integendeel.

Juist daardoor wordt de vraag urgenter wat menselijke kennis uiteindelijk onderscheidt van menselijke wijsheid.

Met die vraag begint een nieuw hoofdstuk.

XVII — Ontmoeting als oorsprong van beschaving

Geen mens ontstaat uit zichzelf.

Nog voordat hij leert spreken, wordt hij aangesproken.

Nog voordat hij kiest, wordt voor hem gezorgd.

Nog voordat hij begrijpt, wordt hij gedragen.

Het menselijk bestaan begint daarom niet met autonomie.

Het begint met ontmoeting.

Deze eenvoudige werkelijkheid heeft verstrekkende gevolgen.

Vrijwel alles wat een mens later wordt, ontstaat uit ontmoetingen.

Tussen ouder en kind.

Tussen leerling en leraar.

Tussen vrienden.

Tussen vreemden.

Tussen mens en landschap.

Tussen generaties.

Zelfs kennis ontstaat niet in afzondering.

Iedere ontdekking bouwt voort op ontmoetingen met eerdere inzichten.

Iedere wetenschap groeit uit gesprekken die eeuwen overspannen.

Iedere cultuur ontstaat doordat mensen ervaringen met elkaar delen.

Ontmoeting behoort daarom niet tot één onderdeel van het leven.

Zij behoort tot zijn oorsprong.

Juist daarom laat ontmoeting zich niet organiseren.

Men kan omstandigheden scheppen.

Ruimte bieden.

Veiligheid creëren.

Onderwijs inrichten.

Steden bouwen.

Digitale netwerken ontwikkelen.

Maar de ontmoeting zelf blijft een gebeurtenis.

Zij laat zich niet afdwingen.

Zij ontstaat.

Misschien is dit onderscheid gedurende de ontwikkeling van de moderne beschaving geleidelijk naar de achtergrond verschoven.

Steeds beter leerden wij processen organiseren.

Steeds nauwkeuriger werden instituties ingericht.

Steeds verfijnder werden systemen ontworpen.

Toch blijkt telkens opnieuw dat geen enkel systeem de ontmoeting zelf kan vervangen.

Een school garandeert nog geen onderwijs.

Een ziekenhuis garandeert nog geen zorg.

Een parlement garandeert nog geen gemeenschap.

Een digitale verbinding garandeert nog geen gesprek.

Een stad garandeert nog geen samenleving.

Steeds opnieuw blijkt hetzelfde.

De voorwaarden kunnen worden georganiseerd.

De werkelijkheid waarvoor zij zijn bedoeld, ontstaat pas wanneer mensen elkaar werkelijk ontmoeten.

Hier verschijnt opnieuw het onderscheid tussen representatie en werkelijkheid.

Communicatie is niet hetzelfde als verstaan.

Contact is niet hetzelfde als nabijheid.

Aanwezigheid is niet hetzelfde als betrokkenheid.

Deze onderscheidingen lijken klein.

Toch bepalen zij uiteindelijk de kwaliteit van een beschaving.

Misschien verklaart dit waarom zoveel mensen ondanks ongekende communicatiemiddelen toch een groeiend gevoel van eenzaamheid ervaren.

Nooit eerder konden mensen elkaar zo gemakkelijk bereiken.

Toch blijkt bereikbaarheid iets anders dan ontmoeting.

Ook hier blijkt techniek haar grenzen te kennen.

Niet omdat zij tekortschiet.

Maar omdat ontmoeting behoort tot een werkelijkheid die zich niet volledig laat organiseren.

Zij vraagt wederkerigheid.

Openheid.

Aandacht.

Vertrouwen.

Geen algoritme kan deze werkelijkheden afdwingen.

Wel kunnen zij worden ondersteund.

Daarmee verandert ook de betekenis van instituties.

Hun hoogste taak is misschien niet het organiseren van processen.

Maar het scheppen van voorwaarden waaronder ontmoeting kan ontstaan.

Onderwijs wordt dan meer dan kennisoverdracht.

Het wordt een ontmoeting tussen generaties.

Recht wordt meer dan regelgeving.

Het wordt een ontmoeting tussen rechtvaardigheid en concrete menselijke situaties.

Politiek wordt meer dan bestuur.

Zij wordt de voortdurende ontmoeting tussen verschillende opvattingen over het gemeenschappelijke leven.

Economie wordt meer dan marktwerking.

Zij wordt een ontmoeting tussen menselijke behoeften en menselijke vermogens.

Zelfs wetenschap verandert.

Zij wordt niet uitsluitend de verzameling van kennis.

Maar de voortdurende ontmoeting tussen mens en werkelijkheid.

Misschien ligt juist daarin het verschil tussen een levende beschaving en een perfect georganiseerd systeem.

Een systeem probeert onzekerheid te verminderen.

Een ontmoeting vraagt juist openheid voor het onverwachte.

Daarom behoort ontmoeting altijd tot de toekomst.

Zij laat ruimte voor iets dat nog niet volledig bekend is.

Misschien verklaart dit waarom iedere grote culturele vernieuwing uiteindelijk begon met een ontmoeting.

Niet met een systeem.

Niet met een theorie.

Maar met mensen die bereid waren de werkelijkheid opnieuw te laten spreken.

Daarmee verschijnt een vraag die onze tijd in bijzondere mate raakt.

Wat gebeurt er wanneer voor het eerst een vorm van intelligentie ontstaat die geen mens is, maar waarmee de mens wel dagelijks in gesprek treedt?

Met die vraag verschijnt een nieuwe werkelijkheid.

Kunstmatige intelligentie.

XVIII — De kunst van het vragen

Iedere beschaving wordt uiteindelijk gevormd door de vragen die zij stelt.

Niet onmiddellijk door de antwoorden.

Antwoorden veranderen.

Nieuwe kennis corrigeert oude inzichten.

Wetenschappelijke theorieën ontwikkelen zich.

Politieke systemen worden hervormd.

Economische modellen veranderen.

Technologie vernieuwt zich voortdurend.

De vraag blijft.

Juist daarom begint iedere wezenlijke ontwikkeling met een vraag.

Niet omdat de vraag belangrijker zou zijn dan het antwoord.

Maar omdat zij bepaalt in welke richting het antwoord wordt gezocht.

Een verkeerde vraag kan duizenden juiste antwoorden voortbrengen.

Zonder dat de werkelijkheid werkelijk dichterbij komt.

De geschiedenis laat hiervan talloze voorbeelden zien.

Wanneer gezondheid uitsluitend wordt opgevat als afwezigheid van ziekte, ontwikkelt de geneeskunde zich anders dan wanneer gezondheid wordt verstaan als een wijze van leven.

Wanneer onderwijs wordt opgevat als kennisoverdracht, ontstaan andere scholen dan wanneer onderwijs wordt verstaan als vorming.

Wanneer economie uitsluitend wordt begrepen als groei, ontstaan andere markten dan wanneer economie wordt verstaan als het mogelijk maken van menswaardig leven.

Niet de antwoorden verschillen het eerst.

De vragen verschillen.

Misschien ligt juist daarin de diepste ontwikkeling van iedere beschaving.

Niet de uitbreiding van haar kennis.

Maar de verdieping van haar vragen.

Juist daarom vraagt iedere tijd opnieuw om zelfonderzoek.

Niet alleen:

Welke antwoorden zijn verouderd?

Maar vooral:

Welke vragen zijn vanzelfsprekend geworden?

Want juist vanzelfsprekende vragen verdwijnen gemakkelijk uit beeld.

Zij worden niet langer onderzocht.

Niet omdat zij onjuist zijn.

Maar omdat niemand zich nog afvraagt waarom juist deze vragen worden gesteld.

Hier verschijnt opnieuw een opmerkelijk onderscheid.

Een gesloten beschaving beschermt haar antwoorden.

Een levende beschaving onderzoekt voortdurend haar vragen.

Dat vraagt moed.

Want iedere werkelijk nieuwe vraag brengt onzekerheid met zich mee.

Zij opent een gebied waarvoor nog geen zekerheid bestaat.

Juist daarom behoort vragen stellen tot de moeilijkste vormen van denken.

Niet iedere vraag verdient hetzelfde gewicht.

Sommige vragen lossen zichzelf op.

Andere begeleiden een beschaving gedurende eeuwen.

Wat is waarheid?

Wat is rechtvaardigheid?

Wat is vrijheid?

Wat is verantwoordelijkheid?

Wat is een goed leven?

Deze vragen verdwijnen nooit.

Iedere generatie stelt ze opnieuw.

Niet omdat eerdere antwoorden waardeloos zouden zijn.

Maar omdat iedere tijd haar eigen omstandigheden kent.

Misschien ligt juist daarin de bijzondere plaats van de mens.

Niet dat hij alle antwoorden bezit.

Maar dat hij in staat is zichzelf voortdurend opnieuw vragen te stellen.

Hier verschijnt ook een nieuw perspectief op kennis.

Kennis groeit.

Vragen verdiepen.

Dat zijn verschillende bewegingen.

Kennis vergroot wat wij weten.

Vragen verdiepen wie wij worden.

Misschien vraagt onze tijd daarom niet allereerst om meer antwoorden.

Zij beschikt daar reeds overvloedig over.

Misschien vraagt zij om betere vragen.

Niet om de bestaande kennis te vervangen.

Maar om haar opnieuw richting te geven.

Daarmee verschijnt ook een nieuwe vraag.

Wanneer de mens in staat is vragen te stellen die zijn eigen beschaving opnieuw kunnen openen, welke betekenis krijgt dan een intelligentie die zelf geen vragen stelt, maar antwoorden genereert?

Daarmee begint de beschouwing over kunstmatige intelligentie.

XIX — Het vermogen tot onderscheiden

De geschiedenis van de menselijke beschaving laat zich niet begrijpen als een opeenvolging van ontdekkingen alleen.

Zij is evenzeer de geschiedenis van steeds fijnere onderscheidingen.

De mens leert onderscheiden tussen dag en nacht.

Tussen veilig en gevaarlijk.

Tussen waarheid en dwaling.

Tussen recht en onrecht.

Tussen schijn en werkelijkheid.

Geen beschaving ontstaat zonder dit vermogen.

Onderscheiden is meer dan kiezen.

Wie kiest, vergelijkt mogelijkheden.

Wie onderscheidt, probeert eerst te verstaan wat zich werkelijk aandient.

Daarom gaat onderscheiden aan iedere verantwoorde keuze vooraf.

Misschien wordt juist dit vermogen in een complexe samenleving steeds belangrijker.

Niet omdat de werkelijkheid ingewikkelder wordt.

Maar omdat onze voorstellingen van de werkelijkheid steeds omvangrijker worden.

Nooit eerder beschikte de mens over zoveel gegevens.

Nooit eerder over zoveel beelden.

Nooit eerder over zoveel meningen.

Nooit eerder over zoveel verklaringen.

Juist daardoor groeit de behoefte aan onderscheid.

Niet iedere mogelijkheid verdient verwezenlijking.

Niet iedere ontwikkeling betekent vooruitgang.

Niet iedere innovatie vergroot de menselijke waardigheid.

Niet iedere efficiëntie verbetert het leven.

Niet iedere vrijheid brengt verbondenheid voort.

Steeds opnieuw vraagt de werkelijkheid om onderscheid.

Dat onderscheid laat zich niet automatiseren.

Het vraagt aandacht.

Ervaring.

Verantwoordelijkheid.

En bovenal de bereidheid zich door de werkelijkheid zelf te laten corrigeren.

Misschien ligt juist hierin het verschil tussen intelligentie en wijsheid.

Intelligentie kan verbanden herkennen.

Wijsheid leert onderscheiden welke verbanden werkelijk betekenis dragen.

Daarom behoort onderscheiden niet uitsluitend tot het denken.

Het behoort tot het leven.

De arts onderscheidt tussen ziekte en mens.

De rechter tussen wet en rechtvaardigheid.

De leraar tussen kennis en vorming.

De bestuurder tussen beheer en richting.

De ondernemer tussen winst en waarde.

De wetenschapper tussen hypothese en werkelijkheid.

Steeds opnieuw blijkt hetzelfde.

Niet de hoeveelheid kennis bepaalt de kwaliteit van een beschaving.

Maar haar vermogen de juiste onderscheidingen levend te houden.

Juist daarom behoort onderscheiden ook tot de cultuur.

Geen algoritme kan een cultuur dragen.

Geen wetboek kan haar volledig beschrijven.

Geen economie kan haar vervangen.

Cultuur leeft waar een gemeenschap generatie na generatie leert onderscheiden wat behouden moet blijven, wat mag veranderen en wat werkelijk vernieuwd moet worden.

Hier verschijnt opnieuw de verantwoordelijkheid van iedere generatie.

Niet het verleden eenvoudig bewaren.

Niet de toekomst onbeperkt ontwerpen.

Maar zorgvuldig onderscheiden wat de continuïteit van het leven draagt.

Misschien is juist dat de diepste betekenis van beschaving.

Niet de opeenstapeling van kennis.

Maar de voortdurende oefening in onderscheiden.

Daarmee verandert ook de betekenis van de toekomst.

De vraag luidt niet langer uitsluitend welke wereld wij zullen bouwen.

Maar welk onderscheidingsvermogen wij zullen doorgeven aan degenen die na ons komen.

Want uiteindelijk is niet kennis het grootste erfgoed van een beschaving.

Ook niet haar techniek.

Niet haar rijkdom.

Niet haar macht.

Maar haar vermogen de werkelijkheid steeds opnieuw te verstaan.

Met deze gedachte verschijnt een nieuwe werkelijkheid.

Voor het eerst in de geschiedenis ontmoet de mens een intelligentie die in staat is vrijwel alle menselijke kennis te ordenen.

Juist daardoor wordt de vraag naar het menselijke onderscheidingsvermogen urgenter dan ooit tevoren.

Daarmee begint de laatste beschouwing.

XX — De beschaving als zoektocht

Misschien wordt een beschaving niet in de eerste plaats gekenmerkt door wat zij weet.

Ook niet door wat zij bezit.

Niet door haar macht.

Niet door haar techniek.

Zelfs niet door haar instituties.

Misschien wordt zij allereerst gekenmerkt door de wijze waarop zij zoekt.

Iedere generatie ontvangt een wereld die zij niet zelf heeft gemaakt.

Een taal.

Een geschiedenis.

Een landschap.

Een cultuur.

Een verzameling vragen waarop eerdere generaties hun antwoorden hebben gegeven.

Geen mens begint opnieuw.

Toch kan ook geen mens eenvoudig voortleven op de antwoorden van zijn voorgangers.

Iedere tijd stelt nieuwe vragen.

Niet omdat de oude antwoorden waardeloos zijn geworden.

Maar omdat de werkelijkheid zich steeds opnieuw aandient.

Juist daarom behoort zoeken tot het wezen van iedere levende beschaving.

Niet het zoeken uit onzekerheid.

Ook niet het zoeken omdat niets waar zou zijn.

Maar het zoeken vanuit het besef dat de werkelijkheid altijd groter blijft dan ons begrip ervan.

Daarom sluiten waarheid en bescheidenheid elkaar niet uit.

Integendeel.

Juist wie de waarheid zoekt, weet dat hij haar nooit volledig bezit.

Misschien ligt juist hierin het onderscheid tussen overtuiging en dogmatiek.

Een overtuiging blijft bereid zich door de werkelijkheid te laten corrigeren.

Dogmatiek probeert de werkelijkheid aan haar overtuiging aan te passen.

Dat onderscheid geldt niet alleen voor religie.

Het geldt evenzeer voor wetenschap.

Voor politiek.

Voor economie.

Voor recht.

Voor cultuur.

Voor iedere menselijke activiteit.

Steeds opnieuw verschijnt dezelfde keuze.

Willen wij de werkelijkheid verstaan?

Of willen wij haar uitsluitend bevestigen volgens onze eigen voorstellingen?

Misschien bepaalt juist deze houding de vitaliteit van een beschaving.

Een levende beschaving kent vertrouwen.

Niet omdat zij overal zeker van is.

Maar omdat zij vertrouwen heeft dat de werkelijkheid zich steeds opnieuw laat ontdekken.

Daarom hoeft zij afwijkende stemmen niet te vrezen.

Nieuwe inzichten niet te onderdrukken.

Nieuwe vragen niet uit de weg te gaan.

Zij weet dat waarheid geen bezit is.

Maar een voortdurende ontmoeting.

Hier verandert ook de betekenis van traditie.

Traditie is dan niet het bewaren van oude antwoorden.

Zij is het doorgeven van een wijze van zoeken.

Niet de uitkomst.

Maar de houding.

Niet de conclusie.

Maar de openheid.

Misschien verklaart dit waarom sommige beschavingen eeuwenlang vernieuwend blijven.

Niet doordat zij voortdurend breken met hun verleden.

Maar doordat zij hun oorsprong steeds opnieuw weten te verstaan.

Hier verschijnt opnieuw de betekenis van continuïteit.

Continuïteit is niet de afwezigheid van verandering.

Zij is de voortdurende verbinding tussen oorsprong en vernieuwing.

Juist daardoor wordt ook de toekomst anders zichtbaar.

Niet als een wereld die volledig ontworpen moet worden.

Maar als een werkelijkheid die zich geleidelijk zal ontfouwen in de mate waarin mensen bereid blijven haar te ontmoeten.

Daarmee verandert zelfs onze voorstelling van vooruitgang.

Vooruitgang is dan niet langer uitsluitend de opeenvolging van steeds betere oplossingen.

Zij wordt het verdiepen van het menselijke vermogen om de werkelijkheid steeds zorgvuldiger te verstaan.

Misschien is dat uiteindelijk de grootste opdracht van iedere beschaving.

Niet alles weten.

Niet alles beheersen.

Maar de bereidheid bewaren zich steeds opnieuw door de werkelijkheid te laten verrassen.

Juist daarin schuilt misschien haar toekomst.

XXI — Opnieuw leren aanwezig zijn

Misschien vraagt onze tijd uiteindelijk niet allereerst om nieuwe oplossingen.

Ook niet om nieuwe systemen.

Niet om een nieuwe ideologie.

Niet om een nieuwe maatschappelijke orde.

Misschien vraagt zij om iets dat eenvoudiger is.

En tegelijkertijd moeilijker.

De wijze waarop de mens opnieuw aanwezig leert zijn in de werkelijkheid.

Gedurende de afgelopen eeuwen heeft de mens een ongekennde macht ontwikkeld.

Hij heeft de natuur onderzocht.

De aarde verbonden.

Ziekten bestreden.

Communicatie versneld.

Productie vergroot.

Kennis verzameld op een schaal die eerdere generaties zich nauwelijks konden voorstellen.

Geen beschaving heeft ooit zoveel vermogen gehad de wereld te veranderen.

Juist daarom verandert ook de verantwoordelijkheid van de mens.

Niet omdat hij alles beheerst.

Maar omdat de gevolgen van zijn handelen steeds verder reiken.

Misschien blijkt juist nu dat macht alleen niet voldoende is.

Ook kennis alleen niet.

Techniek alleen evenmin.

Wat ontbreekt is niet nog een instrument.

Wat ontbreekt is een wijze van aanwezig zijn die met deze nieuwe mogelijkheden kan omgaan.

Aanwezig zijn betekent meer dan bestaan.

Het betekent aandacht.

Ontvankelijkheid.

Verantwoordelijkheid.

De bereidheid zich werkelijk te laten aanspreken door datgene wat zich aandient.

Hier ontmoeten alle lijnen van deze beschouwing elkaar.

De wetenschap vraagt om aanwezigheid tegenover de werkelijkheid.

De politiek tegenover de gemeenschap.

Het recht tegenover de mens.

De economie tegenover het leven.

De cultuur tegenover de geschiedenis.

De opvoeding tegenover de volgende generatie.

De aarde tegenover toekomstige bewoners.

Zelfs kunstmatige intelligentie stelt uiteindelijk dezelfde vraag.

Niet wat de machine vermag.

Maar hoe de mens aanwezig blijft terwijl zijn mogelijkheden groter worden dan ooit tevoren.

Misschien ligt juist daarin de diepste opgave van onze tijd.

Niet de keuze tussen mens en techniek.

Niet tussen traditie en vooruitgang.

Niet tussen vrijheid en gemeenschap.

Maar het hervinden van een houding waarin al deze werkelijkheden opnieuw met elkaar in gesprek kunnen komen.

Die houding laat zich niet ontwerpen.

Niet organiseren.

Niet afdwingen.

Zij groeit.

Zoals vertrouwen groeit.

Zoals vriendschap groeit.

Zoals opvoeding groeit.

Zoals beschaving groeit.

Misschien begint iedere nieuwe beschavingsfase daarom niet met een revolutie.

Maar met een verandering van aandacht.

De mens ontdekt opnieuw dat de werkelijkheid groter is dan zijn voorstellingen.

Dat kennis groter wordt door verwondering.

Dat vrijheid zonder verantwoordelijkheid haar richting verliest.

Dat techniek zonder betekenis leeg wordt.

Dat macht zonder wijsheid gevaarlijk wordt.

Dat vooruitgang zonder bestemming haar eigen doel vergeet.

Hier eindigt deze beschouwing.

Niet omdat de vragen zijn beantwoord.

Maar omdat zij opnieuw gesteld kunnen worden.

Misschien is dat het begin van iedere levende beschaving.

Niet dat zij alle antwoorden bezit.

Maar dat zij de moed bewaart de werkelijkheid steeds opnieuw tegemoet te treden.

Misschien ligt daarin ook de hoop voor onze tijd.

Niet ondanks haar onzekerheden.

Maar juist daardoor.

Want iedere tijd die zijn grenzen ontmoet, ontvangt tegelijk de mogelijkheid zichzelf opnieuw te verstaan.

Dat is geen belofte van een volmaakte toekomst.

Wel de uitnodiging om opnieuw mens te worden.

En misschien begint iedere werkelijke toekomst precies daar.

XXII — Wanneer vragen vanzelfsprekend worden

Geen enkele beschaving begint met antwoorden.

Iedere beschaving begint met vragen.

Hoe kunnen wij samenleven?

Wat is rechtvaardigheid?

Hoe begrijpen wij de natuur?

Wat is waarheid?

Wat is een goed leven?

Deze vragen behoren niet tot één tijdperk.

Zij begeleiden de mens zolang er beschaving bestaat.

Toch blijven zij nooit onveranderd.

Iedere generatie stelt dezelfde vragen opnieuw.

Niet omdat eerdere antwoorden waardeloos zouden zijn geworden.

Maar omdat de werkelijkheid steeds nieuwe omstandigheden voortbrengt.

Juist daarin ligt de levenskracht van een beschaving.

Niet dat zij voortdurend nieuwe antwoorden bedenkt.

Maar dat zij haar vragen levend houdt.

Hierin schuilt echter ook een bijzonder verschijnsel.

Wanneer een bepaalde wijze van denken gedurende lange tijd uitzonderlijk succesvol blijkt, veranderen niet alleen de antwoorden.

Ook de vragen veranderen.

Aanvankelijk gebeurt dit nauwelijks merkbaar.

Een vraag wordt iets nauwkeuriger geformuleerd.

Een methode wordt verfijnd.

Een begrip krijgt een scherpere betekenis.

Iedere afzonderlijke verandering lijkt vanzelfsprekend.

Maar langzaam voltrekt zich een diepere verschuiving.

Wat ooit een open vraag was, wordt geleidelijk het uitgangspunt van een nieuw onderzoek.

Daarmee verandert ook de aard van het denken.

Niet langer wordt onderzocht waarom een bepaalde vraag wordt gesteld.

Zij wordt eenvoudig de vraag.

Misschien behoort juist dit tot de meest verborgen ontwikkelingen van iedere beschaving.

Niet haar antwoorden verstarren het eerst.

Haar vragen verstarren.

Daarmee verandert ook de horizon waarbinnen nieuwe antwoorden kunnen ontstaan.

Een samenleving die zich afvraagt hoe zij rechtvaardiger kan worden, ontwikkelt andere instituties dan een samenleving die zich uitsluitend afvraagt hoe zij efficiënter kan functioneren.

Een cultuur die vraagt hoe mensen goed kunnen samenleven, ontwikkelt andere vormen van onderwijs dan een cultuur die zich uitsluitend afvraagt welke kennis overdraagbaar is.

Een economie die vraagt hoe een gemeenschap kan floreren, ontwikkelt andere vormen van welvaart dan een economie die zich uitsluitend richt op groei.

Steeds opnieuw blijken de antwoorden te worden gevormd door de vragen die eraan voorafgaan.

Misschien verklaart dit waarom maatschappelijke discussies soms zo moeizaam verlopen.

Vaak verschillen mensen niet allereerst van mening over de antwoorden.

Zij verschillen van mening over de vragen die überhaupt gesteld behoren te worden.

Daardoor spreken zij langs elkaar heen.

Niet omdat zij onredelijk zijn.

Maar omdat zij verschillende werkelijkheden als uitgangspunt nemen.

Hier verschijnt opnieuw het onderscheid tussen methode en werkelijkheid.

Een methode leert ons hoe wij vragen kunnen onderzoeken.

Zij bepaalt niet vanzelf welke vragen de moeite waard zijn.

Die keuze blijft een menselijke verantwoordelijkheid.

Misschien ligt juist daarin de grootste opgave van onze tijd.

Niet dat wij betere antwoorden ontwikkelen.

Ook niet dat wij bestaande kennis afwijzen.

Maar dat wij opnieuw leren onderzoeken welke vragen onze beschaving richting geven.

Want iedere vraag opent een wereld.

En iedere wereld sluit tegelijkertijd andere mogelijkheden uit.

Daarom vraagt het stellen van vragen om dezelfde bescheidenheid als het geven van antwoorden.

Geen mens overziet de werkelijkheid volledig.

Geen beschaving evenmin.

Juist daarom behoort het vermogen de eigen vragen te onderzoeken tot de hoogste vormen van menselijke vrijheid.

Misschien begint iedere nieuwe beschavingsfase niet met een ontdekking.

Ook niet met een uitvinding.

Maar met een vraag die opnieuw durft te vragen naar datgene wat zolang vanzelfsprekend is geweest dat niemand het nog opmerkte.

Daarmee verandert ook onze blik op de toekomst.

Niet de samenleving met de meeste antwoorden zal richting geven aan de komende tijd.

Maar de samenleving die de moed behoudt haar eigen vragen opnieuw te onderzoeken.

XXIII — De horizon van het denken

De mens denkt nooit vanuit het niets.

Iedere gedachte ontstaat binnen een taal.

Binnen een geschiedenis.

Binnen een cultuur.

Binnen een verzameling ervaringen.

Zelfs wanneer de mens zich daarvan niet bewust is, blijft deze achtergrond aanwezig.

Zij bepaalt niet wat hij moet denken.

Maar zij beïnvloedt wel welke vragen hij vanzelfsprekend vindt, welke antwoorden aannemelijk lijken en welke mogelijkheden hij überhaupt ziet.

Dit geldt niet alleen voor individuen.

Het geldt evenzeer voor beschavingen.

Iedere beschaving ontwikkelt een eigen horizon van denken.

Binnen die horizon ontstaan wetenschap, recht, politiek, economie, kunst en religie.

Zij spreken verschillende talen.

Maar zij bewegen zich binnen eenzelfde wereldbeeld.

Juist daardoor verstaan zij elkaar.

Tegelijkertijd blijven andere mogelijkheden gemakkelijk buiten beeld.

Niet omdat zij worden afgewezen.

Maar omdat zij eenvoudig niet als mogelijkheid verschijnen.

Hierin schuilt een bijzondere eigenschap van iedere beschaving.

Haar horizon is tegelijkertijd haar grootste kracht en haar grootste begrenzing.

Binnen die horizon kan een samenleving zich uitzonderlijk ontwikkelen.

Nieuwe kennis ontstaat.

Nieuwe technieken worden ontworpen.

Nieuwe vormen van bestuur worden opgebouwd.

Nieuwe economische systemen ontstaan.

Alles wijst op vooruitgang.

Juist daardoor groeit ook het vertrouwen in de juistheid van het bestaande denkkader.

Dat vertrouwen is begrijpelijk.

Het wordt immers voortdurend bevestigd door de resultaten die het voortbrengt.

Toch verschijnt hier een opmerkelijk verschijnsel.

Geen horizon kan zichzelf volledig zien.

Zoals het oog zichzelf niet rechtstreeks kan waarnemen, zo kan ook een beschaving haar eigen uitgangspunten slechts ten dele herkennen.

Zij ziet de wereld.

Maar niet altijd de wijze waarop zij naar de wereld kijkt.

Misschien verklaart dit waarom fundamentele veranderingen in de geschiedenis zo zelden beginnen met nieuwe antwoorden.

Zij beginnen vaak met een verschuiving van de horizon zelf.

Plotseling verschijnt een vraag die eerder eenvoudig niet gesteld kon worden.

Niet omdat mensen minder intelligent waren.

Maar omdat hun denkkader haar nog niet toeliet.

De geschiedenis van de wetenschap laat dit telkens opnieuw zien.

Eeuwenlang werden verschijnselen verklaard vanuit vanzelfsprekende aannames.

Niet uit onwil.

Niet uit gebrek aan onderzoek.

Maar omdat een ander perspectief eenvoudig nog niet zichtbaar was.

Pas wanneer de horizon verschuift, worden ook andere vragen mogelijk.

Misschien voltrekt zich in onze tijd iets vergelijkbaars.

Niet dat de moderne beschaving haar betekenis verliest.

Integendeel.

Juist haar ongekende succes brengt haar op een punt waarop zij haar eigen uitgangspunten opnieuw kan onderzoeken.

Dat is geen teken van verval.

Het is een teken van volwassenheid.

Want een beschaving bereikt een nieuwe fase wanneer zij niet alleen de wereld onderzoekt, maar ook de wijze waarop zij de wereld onderzoekt.

Hier verschijnt een nieuw onderscheid.

Reflectie is niet hetzelfde als zelfkritiek.

Zelfkritiek zoekt fouten.

Reflectie onderzoekt voorwaarden.

Misschien heeft onze tijd daarom minder behoefte aan veroordeling dan aan reflectie.

Niet om de moderniteit te verlaten.

Maar om haar beter te begrijpen.

Niet om wetenschap te vervangen.

Maar om haar plaats binnen een groter geheel opnieuw te verstaan.

Niet om instituties af te breken.

Maar om hun oorsprong opnieuw zichtbaar te maken.

Hier verandert ook de betekenis van vooruitgang.

Vooruitgang bestaat dan niet alleen uit nieuwe ontdekkingen.

Zij bestaat ook uit een groeiend vermogen de eigen horizon te herkennen.

Juist daardoor blijft een beschaving open.

Niet omdat zij nergens meer zeker van is.

Maar omdat zij weet dat iedere zekerheid uiteindelijk binnen een grotere werkelijkheid staat.

Misschien ligt juist daarin de diepste vrijheid van het menselijke denken.

Niet dat het zonder horizon kan bestaan.

Maar dat het zijn horizon steeds opnieuw kan verruimen.

Daarmee verschijnt een nieuwe vraag.

Wanneer een beschaving haar eigen horizon leert herkennen, hoe verandert dan haar verhouding tot
waarheid?

XXIV — De waarheid die zich laat ontmoeten

Weinig woorden worden zo vaak gebruikt als waarheid.

En weinig woorden blijken zo moeilijk te omschrijven.

Toch leeft geen mens zonder een zeker vertrouwen dat waarheid bestaat.

Wie een brug bouwt, vertrouwt erop dat materialen zich gedragen volgens de werkelijkheid.

Wie een arts bezoekt, vertrouwt op een juiste diagnose.

Wie een rechter benadert, verwacht een waarheidsvinding die recht doet aan de feiten.

Wie een vriend ontmoet, verlangt oprechtheid.

Steeds opnieuw blijkt waarheid geen abstract begrip te zijn.

Zij behoort tot het dagelijkse leven.

Misschien is juist daarom de vraag naar waarheid zo fundamenteel.

Niet omdat mensen altijd dezelfde waarheid bezitten.

Maar omdat zij zonder de mogelijkheid van waarheid niet werkelijk kunnen samenleven.

Gedurende de ontwikkeling van de moderne wetenschap kreeg waarheid een bijzondere plaats.

Niet langer werd zij uitsluitend gezocht in traditie of gezag.

Steeds nadrukkelijker werd zij verbonden met onderzoek.

Waarneming.

Toetsing.

Herhaalbaarheid.

Open discussie.

Deze ontwikkeling heeft de menselijke kennis ongekend verdiept.

Juist daarom verdient zij blijvende waardering.

Toch blijkt ook hier een onderscheid noodzakelijk.

Wetenschappelijke waarheid is niet de enige wijze waarop waarheid zich aan de mens voordoet.

Een historische waarheid.

Een juridische waarheid.

Een persoonlijke waarheid.

Een artistieke waarheid.

Een morele waarheid.

Zij verschillen van elkaar.

Niet omdat één daarvan minder werkelijk zou zijn.

Maar omdat de werkelijkheid zelf rijker is dan één enkele methode kan omvatten.

Hier verschijnt opnieuw een gedachte die in de voorafgaande hoofdstukken steeds terugkeerde.

Niet iedere werkelijkheid vraagt om dezelfde wijze van kennen.

De sterrenhemel vraagt een andere benadering dan een rechtszaak.

Een rechtszaak vraagt iets anders dan een gedicht.

Een gedicht iets anders dan een medische behandeling.

Steeds opnieuw blijkt hetzelfde.

Niet de waarheid verandert.

Maar de wijze waarop de mens haar probeert te benaderen.

Misschien is juist hier een verschuiving zichtbaar geworden.

Naarmate wetenschappelijke methoden succesvoller werden, ontstond soms de indruk dat alleen datgene werkelijk zou zijn wat zich volgens één bepaalde methode laat aantonen.

Die gedachte heeft veel invloed gehad.

Zij heeft het denken verhelderd.

Maar zij heeft ook een nieuwe vraag opgeroepen.

Bestaat de werkelijkheid uitsluitend uit datgene wat zich laat meten?

Of laat zij zich ook ontmoeten?

Deze vraag vraagt om grote voorzichtigheid.

Zij is geen afwijzing van de wetenschap.

Integendeel.

Juist de wetenschap leert dat de werkelijkheid de mens voortdurend corrigeert.

Geen onderzoeker bepaalt vooraf hoe de uitkomst zal zijn.

De werkelijkheid spreekt terug.

Misschien is juist dat de diepste betekenis van waarheid.

Niet dat de mens haar bezit.

Maar dat hij bereid blijft zich door haar te laten aanspreken.

Hier verandert ook de betekenis van zekerheid.

Zekerheid ontstaat niet doordat alle vragen verdwijnen.

Zij ontstaat waar de mens vertrouwen heeft dat de werkelijkheid zich steeds opnieuw laat kennen.

Niet volledig.

Maar voldoende om verantwoord te kunnen handelen.

Misschien ligt juist daarin de volwassenheid van een beschaving.

Niet dat zij over alle antwoorden beschikt.

Maar dat zij haar liefde voor de waarheid behoudt, ook wanneer die waarheid haar eigen overtuigingen corrigeert.

Daarom behoort waarheid uiteindelijk niet alleen tot het denken.

Zij behoort ook tot de houding.

Tot eerlijkheid.

Tot bescheidenheid.

Tot de bereidheid zich te laten veranderen.

Misschien is juist dat de reden waarom waarheid nooit uitsluitend een eigenschap van kennis is geweest.

Zij is ook een eigenschap van de mens.

Daarmee verschijnt een nieuwe vraag.

Wanneer waarheid zich niet laat bezitten, maar slechts steeds opnieuw laat ontmoeten, hoe verandert dan onze verhouding tot intelligentie?

Niet alleen de menselijke intelligentie.

Maar ook de intelligentie die de mens zelf heeft voortgebracht.

XXV — Intelligentie en wijsheid

Geen enkele beschaving heeft ooit intelligentie als doel op zichzelf beschouwd.

Mensen wilden niet intelligent zijn om intelligent te zijn.

Zij wilden begrijpen.

Overleven.

Samenleven.

Bouwen.

Genezen.

Onderwijzen.

Recht spreken.

Liefhebben.

Intelligentie was altijd een vermogen dat ten dienste stond van iets dat groter was dan zichzelf.

Misschien is juist dit onderscheid gedurende de laatste eeuwen minder zichtbaar geworden.

Naarmate kennis groeide en wetenschap zich ontwikkelde, ontstond begrijpelijkerwijs steeds meer waardering voor het menselijk denkvermogen.

De mogelijkheden daarvan bleken immers veel groter dan ooit was vermoed.

Nieuwe theorieën.

Nieuwe technieken.

Nieuwe geneeswijzen.

Nieuwe vormen van communicatie.

Steeds opnieuw liet intelligentie haar buitengewone kracht zien.

Toch blijft ook hier een eenvoudige vraag bestaan.

Waar toe dient deze kracht uiteindelijk?

Intelligentie kan problemen oplossen.

Maar zij bepaalt niet vanzelf welke problemen werkelijk opgelost moeten worden.

Zij kan middelen ontwikkelen.

Maar niet vanzelf de bestemming aanwijzen.

Zij kan voorspellen.

Berekenen.

Vergelijken.

Optimaliseren.

Maar zij kan niet uit zichzelf bepalen waarom de ene mogelijkheid beter is dan de andere.

Hier verschijnt opnieuw een onderscheid dat gedurende deze beschouwing steeds terugkeerde.

Het onderscheid tussen vermogen en richting.

Een schip kan beschikken over een krachtige motor.

Toch blijft de vraag waarheen het vaart.

De snelheid bepaalt niet de bestemming.

Misschien geldt hetzelfde voor intelligentie.

Hoe groter haar vermogen wordt, des te belangrijker wordt de vraag waardoor zij zich laat leiden.

Juist daarom verschijnt naast intelligentie een ander begrip.

Wijsheid.

Wijsheid is niet méér kennis.

Ook niet méér informatie.

Zij ontstaat wanneer kennis, ervaring, verantwoordelijkheid en onderscheidingsvermogen elkaar ontmoeten.

De wijze mens weet niet noodzakelijk meer.

Hij ziet scherper wat in een bepaalde situatie werkelijk van betekenis is.

Daarom is wijsheid ook nooit uitsluitend individueel.

Zij groeit binnen een cultuur.

Binnen gesprekken.

Binnen tradities.

Binnen ontmoetingen tussen generaties.

Misschien verklaart dit waarom wijsheid zich moeilijk laat organiseren.

Zij laat zich evenmin versnellen.

Zij vraagt tijd.

Aandacht.

Ervaring.

Zelfcorrectie.

En de bereidheid de werkelijkheid steeds opnieuw belangrijker te achten dan het eigen gelijk.

Hier verschijnt voor het eerst een werkelijk nieuwe situatie.

De mens heeft een vorm van intelligentie ontwikkeld die in staat is enorme hoeveelheden informatie te verwerken.

Patronen te herkennen.

Teksten te vergelijken.

Hypothesen te formuleren.

Mogelijkheden zichtbaar te maken.

Deze ontwikkeling zal vrijwel iedere wetenschap, iedere organisatie en iedere professie diepgaand beïnvloeden.

Toch verandert hierdoor niet de vraag waartoe intelligentie uiteindelijk dient.

Integendeel.

Juist doordat intelligentie toegankelijker wordt dan ooit tevoren, verschuift de aandacht naar datgene wat zij niet kan overnemen.

Niet omdat haar vermogen tekortschiet.

Maar omdat iedere intelligentie, menselijk of kunstmatig, uiteindelijk een richting nodig heeft.

Die richting ontstaat niet uit berekening alleen.

Zij ontstaat waar de mens verantwoordelijkheid aanvaardt voor de gevolgen van zijn handelen.

Daarom zal de toekomst waarschijnlijk niet worden bepaald door de vraag hoeveel intelligentie beschikbaar is.

Maar door de vraag of intelligentie verbonden blijft met wijsheid.

Misschien ligt juist daarin de grootste uitdaging van de komende tijd.

Niet de ontwikkeling van steeds krachtiger systemen.

Maar de ontwikkeling van mensen die deze systemen op een wijze gebruiken die de werkelijkheid, de menselijke waardigheid en de toekomst van de beschaving blijft dienen.

Daarmee verandert ook onze blik op kunstmatige intelligentie.

Niet langer verschijnt zij uitsluitend als een technologische ontwikkeling.

Zij wordt een spiegel.

Niet van de machine.

Maar van de mens.

Want iedere vraag die wij aan haar stellen, blijkt uiteindelijk ook een vraag aan onszelf.

Waarvoor gebruiken wij kennis?

Waarvoor dient macht?

Wat verstaan wij onder vooruitgang?

En welke toekomst willen wij werkelijk mogelijk maken?

Misschien zal juist daardoor blijken dat de belangrijkste vraag niet luidt of kunstmatige intelligentie de mens zal veranderen.

Maar of de mens bereid is zichzelf opnieuw te verstaan nu hij een nieuwe vorm van intelligentie heeft voortgebracht.

XXVI — Wanneer alles tegelijk beweegt

Beschavingen veranderen zelden doordat één ontwikkeling alles in beweging brengt.

Vaker ontstaan veranderingen doordat verschillende ontwikkelingen elkaar geleidelijk beginnen te versterken.

Aanvankelijk blijven deze veranderingen beperkt.

Een nieuwe techniek.

Een andere economische verhouding.

Nieuwe wetenschappelijke inzichten.

Veranderende politieke instituties.

Nieuwe vormen van communicatie.

Iedere ontwikkeling heeft haar eigen geschiedenis.

Lange tijd lijken zij grotendeels onafhankelijk van elkaar te verlopen.

Toch kan een moment ontstaan waarop deze afzonderlijke bewegingen elkaar beginnen te raken.

Niet omdat zij dezelfde oorzaak hebben.

Maar omdat zij steeds sterker met elkaar verweven raken.

Misschien is juist dat het kenmerk van onze tijd.

Niet dat één crisis de andere veroorzaakt.

Maar dat vrijwel iedere ontwikkeling gevolgen heeft voor vele andere terreinen.

Een technologische doorbraak verandert de economie.

Economische veranderingen beïnvloeden de politiek.

Politieke besluiten raken het recht.

Juridische ontwikkelingen beïnvloeden internationale verhoudingen.

Klimaatvraagstukken veranderen economische keuzes.

Migratie beïnvloedt cultuur.

Nieuwe media veranderen democratische processen.

Kunstmatige intelligentie raakt vrijwel alle kennisgebieden tegelijk.

Steeds opnieuw blijkt hetzelfde.

Geen enkel maatschappelijk domein functioneert nog geheel op zichzelf.

Hierdoor ontstaat een nieuw verschijnsel.

Problemen die vroeger afzonderlijk konden worden behandeld, blijken steeds moeilijker van elkaar te scheiden.

Een woningvraagstuk is tegelijk een economisch vraagstuk.

Een sociaal vraagstuk.

Een juridisch vraagstuk.

Een ecologisch vraagstuk.

Een cultureel vraagstuk.

Een bestuurlijk vraagstuk.

Een vraagstuk van ruimte.

Een vraagstuk van tijd.

Hetzelfde geldt voor gezondheidszorg.

Voor onderwijs.

Voor landbouw.

Voor energie.

Voor veiligheid.

Voor internationale samenwerking.

Steeds opnieuw raken verschillende werkelijkheden elkaar.

Daardoor verandert ook de aard van bestuur.

Niet langer volstaat het één afzonderlijk probleem op te lossen.

Iedere oplossing verandert tegelijkertijd de omstandigheden van andere vraagstukken.

Misschien verklaart dit waarom zoveel mensen het gevoel hebben dat maatschappelijke problemen nauwelijks nog definitief oplosbaar zijn.

Niet omdat oplossingen ontbreken.

Maar omdat iedere oplossing nieuwe vragen zichtbaar maakt.

Dat is geen teken van mislukking.

Het is een gevolg van een beschaving die een hoge mate van onderlinge verbondenheid heeft bereikt.

Hier verschijnt opnieuw een belangrijk onderscheid.

Verbondenheid is niet hetzelfde als afhankelijkheid.

Verbondenheid betekent dat veranderingen zich gemakkelijker door het geheel verspreiden.

Afhankelijkheid betekent dat het geheel kwetsbaar wordt wanneer één onderdeel uitvalt.

Onze tijd kent beide verschijnselen.

Juist daarom vraagt zij om een nieuwe wijze van denken.

Niet alleen analytisch.

Maar ook synthetisch.

Niet uitsluitend gespecialiseerd.

Maar ook verbindend.

Niet uitsluitend gericht op afzonderlijke oplossingen.

Maar ook op de samenhang tussen de verschillende werkelijkheden.

Misschien ligt juist hier de historische betekenis van de huidige ontwikkelingen.

Voor het eerst wordt de mensheid geconfronteerd met vraagstukken die zich nauwelijks nog binnen één discipline laten begrijpen.

Dat vraagt niet minder deskundigheid.

Integendeel.

Het vraagt méér deskundigheid én meer samenwerking tussen verschillende vormen van kennis.

Hier krijgt ook kunstmatige intelligentie een bijzondere betekenis.

Niet omdat zij de oplossingen bezit.

Maar omdat zij in staat is verbanden zichtbaar te maken tussen kennisgebieden die voor individuele mensen nauwelijks nog volledig te overzien zijn.

Toch blijft ook hier dezelfde vraag bestaan.

Samenhang is nog geen richting.

Een netwerk van relaties zegt nog niet welke keuze verantwoord is.

Die verantwoordelijkheid blijft menselijk.

Misschien ligt juist daarin de overgang naar een nieuwe beschavingsfase.

Niet dat alle problemen worden opgelost.

Maar dat de mens leert zijn wereld opnieuw als een samenhangend geheel te verstaan.

Daarmee verandert ook de vraag waarmee deze beschouwing begon.

Niet langer vragen wij waarom alles tegelijk lijkt vast te lopen.

Misschien moeten wij vragen waarom alles juist nu zichtbaar wordt als één samenhangende werkelijkheid.

Dat verschil is klein.

Maar de gevolgen zijn groot.

Want waar samenhang zichtbaar wordt, ontstaat ook de mogelijkheid tot een nieuw begrip van de werkelijkheid.

XXVII — Het herstel van samenhang

Wanneer een beschaving een hoge mate van ontwikkeling bereikt, ontstaat gemakkelijk de indruk dat haar verschillende onderdelen onafhankelijk van elkaar functioneren.

De economie kent haar eigen wetten.

De wetenschap haar eigen methoden.

Het recht zijn eigen regels.

De politiek haar eigen afwegingen.

De techniek haar eigen ontwikkeling.

Deze zelfstandigheid heeft grote voordelen.

Juist hierdoor konden kennis en vakmanschap zich in ongeken­de mate verdiepen.

Specialisatie behoort daarom tot de grote verworvenheden van de moderne beschaving.

Toch heeft iedere ontwikkeling haar keerzijde.

Naarmate kennis zich verder opsplitst, wordt de samenhang minder zichtbaar.

Iedere discipline ziet scherper.

Maar niemand ziet nog vanzelf het geheel.

Hier ontstaat een nieuwe opgave.

Niet het opheffen van specialisatie.

Maar het herstellen van samenhang.

Dat vraagt om een andere wijze van denken.

Niet minder analytisch.

Maar méér synthetisch.

Analyse ontleedt.

Synthese verbindt.

Beide zijn noodzakelijk.

Zonder analyse ontbreekt nauwkeurigheid.

Zonder synthese ontbreekt richting.

Misschien heeft de moderne beschaving haar analytisch vermogen sterker ontwikkeld dan enig tijdperk vóór haar.

Dat was een voorwaarde voor haar wetenschappelijke en technische doorbraken.

Juist daarom ontstaat nu een nieuwe behoefte.

Niet aan minder analyse.

Maar aan een even zorgvuldig ontwikkeld vermogen tot samenbrengen.

Dit vraagt om een opmerkelijke verandering.

Niet de afzonderlijke disciplines hoeven hun identiteit te verliezen.

Integendeel.

Juist wanneer iedere discipline haar eigen aard bewaart, kan zij vruchtbaar bijdragen aan een groter geheel.

De natuurwetenschap onderzoekt de fysische werkelijkheid.

De rechtswetenschap onderzoekt de rechtsorde.

De economie onderzoekt de uitwisseling van goederen en diensten.

De sociologie onderzoekt menselijke verbanden.

De geschiedenis onderzoekt de ontwikkeling door de tijd.

De filosofie onderzoekt de voorwaarden waaronder al deze vormen van kennis betekenis krijgen.

Geen van deze benaderingen is voldoende.

Geen ervan is overbodig.

Samen vormen zij verschillende vensters op één werkelijkheid.

Misschien is juist dit inzicht kenmerkend voor de komende tijd.

Niet de overwinning van één manier van denken.

Maar de erkenning dat iedere vorm van kennis slechts een deel van de werkelijkheid zichtbaar maakt.

Hier verandert ook de betekenis van deskundigheid.

Deskundigheid blijft onmisbaar.

Maar daarnaast groeit de behoefte aan mensen die verbindingen kunnen leggen.

Niet oppervlakkig.

Niet door verschillen weg te nemen.

Maar juist door de eigen aard van iedere discipline te respecteren.

Misschien ontstaat hier een nieuwe vorm van beschaving.

Niet doordat verschillen verdwijnen.

Maar doordat samenhang opnieuw zichtbaar wordt.

Dat vraagt ook een andere wijze van leidinggeven.

Niet de bestuurder die overal specialist in is.

Maar degene die verschillende vormen van kennis met elkaar in gesprek kan brengen.

Niet de politicus die alle antwoorden bezit.

Maar degene die de juiste vragen weet te stellen.

Niet de wetenschapper die buiten zijn vakgebied spreekt.

Maar de wetenschapper die de grenzen én de betekenis van zijn vakgebied kent.

Hier verschijnt opnieuw de rol van kunstmatige intelligentie.

AI kan helpen verbanden zichtbaar te maken.

Zij kan kennis bijeenbrengen.

Patronen herkennen.

Nieuwe combinaties voorstellen.

Daarmee wordt zij een uitzonderlijk hulpmiddel voor de menselijke beschaving.

Toch blijft de uiteindelijke samenhang niet uit de machine voortkomen.

Samenhang ontstaat waar mensen verschillende werkelijkheden leren verstaan als delen van één grotere werkelijkheid.

Misschien ligt juist daarin de volgende stap van de beschaving.

Niet meer kennis alleen.

Niet meer techniek alleen.

Maar een dieper besef van de onderlinge verbondenheid van alles wat de mens onderzoekt, bouwt en doorgeeft.

Daarmee verandert ook onze voorstelling van vooruitgang.

Vooruitgang wordt dan niet langer uitsluitend gemeten aan de snelheid waarmee nieuwe mogelijkheden ontstaan.

Zij wordt ook zichtbaar in het vermogen die mogelijkheden met elkaar te verbinden tot een wereld waarin de mens zichzelf, de ander en de aarde opnieuw als één samenhangende werkelijkheid leert verstaan.

Misschien begint juist daar een nieuwe fase in de geschiedenis.

Niet doordat de wereld eenvoudiger wordt.

Maar doordat de mens leert haar opnieuw als geheel te zien.

XXVIII — De maat van de werkelijkheid

Iedere beschaving ontwikkelt maatstaven.

Zij meet afstanden.

Gewichten.

Tijd.

Waarde.

Productiviteit.

Kwaliteit.

Rechtmatigheid.

Deze maatstaven maken samenwerking mogelijk.

Zonder maat ontstaat willekeur.

Zonder vergelijking ontbreekt richting.

Juist daarom behoren maat en ordening tot de oudste verworvenheden van iedere cultuur.

Toch roept iedere maat onmiddellijk een nieuwe vraag op.

Waarop is zij zelf gebaseerd?

Een meter heeft betekenis omdat zij verwijst naar een algemeen aanvaarde werkelijkheid.

Een klok heeft betekenis omdat zij verwijst naar de beweging van de tijd.

Een juridische norm ontleent haar betekenis aan een opvatting van recht.

Een economische prijs verwijst naar waarde.

Steeds opnieuw blijkt hetzelfde.

Iedere maat verwijst naar iets dat zelf niet door die maat wordt voortgebracht.

Misschien geldt dit voor iedere menselijke activiteit.

Politiek vraagt om een maat voor rechtvaardigheid.

Economie om een maat voor welvaart.

Wetenschap om een maat voor waarheid.

Onderwijs om een maat voor vorming.

Techniek om een maat voor verantwoordelijkheid.

Wanneer deze onderliggende maat uit beeld raakt, ontstaat gemakkelijk een verschuiving.

De maat wordt doel.

Het instrument bepaalt de richting.

Datgene wat oorspronkelijk slechts zichtbaar moest maken, gaat voorschrijven wat belangrijk is.

Hier herkennen wij opnieuw een patroon dat in de voorafgaande hoofdstukken telkens terugkeerde.

Indicatoren worden belangrijker dan de werkelijkheid die zij vertegenwoordigen.

Statistieken belangrijker dan de mensen die erin verschijnen.

Regelgeving belangrijker dan de rechtvaardigheid die zij behoort te dienen.

Economische groei belangrijker dan de menselijke bloei waarvoor zij oorspronkelijk bedoeld was.

Geen van deze ontwikkelingen ontstaat uit kwade wil.

Integendeel.

Zij ontstaan juist omdat menselijke maatstaven zo succesvol zijn.

Toch blijft een fundamentele vraag bestaan.

Wat is uiteindelijk de maat van de maat?

Misschien kan deze vraag nooit volledig worden beantwoord.

Maar zij kan ook niet worden vermeden.

Iedere beschaving die haar maatstaven absoluut maakt, loopt het gevaar zich geleidelijk af te sluiten voor de werkelijkheid waarop zij oorspronkelijk betrekking hadden.

Daarom vraagt iedere maat om een voortdurende terugkeer naar haar oorsprong.

Niet om haar af te schaffen.

Maar om haar opnieuw te verstaan.

Misschien ligt juist daarin de betekenis van menselijke verantwoordelijkheid.

Niet dat de mens zonder maat kan leven.

Maar dat hij zich voortdurend afvraagt of zijn maatstaven de werkelijkheid nog werkelijk dienen.

Hier verandert ook onze blik op vooruitgang.

Vooruitgang bestaat niet alleen uit nauwkeuriger meten.

Zij bestaat evenzeer uit een groeiend vermogen de juiste maatstaven te kiezen.

Want niet alles wat belangrijk is laat zich meten.

En niet alles wat zich laat meten is daarom het belangrijkste.

Misschien behoort juist dit onderscheid tot de moeilijkste opgaven van iedere beschaving.

Niet de afwijzing van maat.

Maar de voortdurende oefening haar te verbinden met de werkelijkheid waarvoor zij bedoeld is.

Daarmee verschijnt opnieuw een vraag.

Wanneer de mens zijn maatstaven steeds opnieuw aan de werkelijkheid toetst, welke plaats krijgt dan de menselijke persoon zelf?

Niet als individu tegenover de samenleving.

Maar als degene die verantwoordelijkheid draagt voor de wijze waarop maat, waarheid, vrijheid en macht met elkaar worden verbonden.

XXIX — De mens als deelnemer aan de werkelijkheid

De mens leeft niet tegenover de werkelijkheid.

Hij leeft erin.

Hij is geen toeschouwer van de wereld.

Ook geen buitenstaander.

Hij ademt dezelfde lucht.

Leeft op dezelfde aarde.

Deelt dezelfde tijd.

Ondergaat dezelfde eindigheid.

Juist daarom behoort de mens niet alleen tot de beschaving.

Hij behoort eerst tot de werkelijkheid waaruit iedere beschaving ontstaat.

Deze eenvoudige gedachte heeft verstrekkende gevolgen.

Wanneer de mens zichzelf uitsluitend ziet als degene die de wereld onderzoekt, ontstaat gemakkelijk de indruk dat de werkelijkheid een object is dat tegenover hem staat.

Wanneer hij zichzelf uitsluitend ziet als degene die de wereld vormgeeft, ontstaat de gedachte dat de werkelijkheid maakbaar is.

Wanneer hij zichzelf uitsluitend ziet als gebruiker van de aarde, wordt ook de aarde gemakkelijk een verzameling middelen.

Geen van deze benaderingen is volledig onjuist.

De mens onderzoekt.

Ontwerpt.

Gebruikt.

Verandert.

Bouwt.

Ontdekt.

Maar geen van deze handelingen beschrijft volledig zijn verhouding tot de werkelijkheid.

Want vóór al deze activiteiten staat een eenvoudiger gegeven.

De mens neemt deel.

Hij ontvangt voordat hij handelt.

Hij leert voordat hij onderwijst.

Hij wordt gedragen voordat hij zelf verantwoordelijkheid draagt.

Hij erft een taal voordat hij haar verandert.

Hij ontvangt een landschap voordat hij het bebouwt.

Hij wordt geboren in een geschiedenis die reeds lang vóór hem begonnen is.

Misschien ligt juist hierin een van de grootste vergeten werkelijkheden van de moderne tijd.

Niet dat de mens scheppend is.

Dat is hij.

Niet dat hij verantwoordelijk is.

Dat is hij eveneens.

Maar dat zijn scheppingskracht altijd voorafgegaan wordt door een werkelijkheid waaraan hij zelf deel heeft.

Hier verandert ook de betekenis van vrijheid.

Vrijheid betekent dan niet onafhankelijkheid van de werkelijkheid.

Zij betekent het vermogen zich bewust en verantwoordelijk binnen die werkelijkheid te bewegen.

Juist daardoor wordt verantwoordelijkheid begrijpelijk.

Alleen wie deelneemt, kan verantwoordelijkheid dragen.

Een toeschouwer hoeft niets te verantwoorden.

Een deelnemer wel.

Misschien verklaart dit waarom zoveel hedendaagse vraagstukken uiteindelijk niet technisch oplosbaar blijken.

Klimaat.

Migratie.

Onderwijs.

Gezondheidszorg.

Economie.

Kunstmatige intelligentie.

Steeds opnieuw blijkt dat oplossingen slechts duurzaam kunnen zijn wanneer de mens zichzelf niet langer uitsluitend als beheerder van systemen ziet, maar opnieuw als deelnemer aan een grotere werkelijkheid.

Hier verschijnt opnieuw het onderscheid tussen beheersen en verstaan.

Beheersen vraagt kennis.

Verstaan vraagt betrokkenheid.

Beheersen zoekt controle.

Verstaan vraagt ontmoeting.

Beide zijn noodzakelijk.

Maar zij zijn niet hetzelfde.

Misschien ligt juist hierin een nieuwe opdracht voor de beschaving.

Niet minder wetenschap.

Niet minder techniek.

Niet minder organisatie.

Maar een dieper besef dat al deze vermogens uiteindelijk ten dienste staan van een werkelijkheid waaraan de mens zelf deelneemt.

Hier verandert ook de betekenis van vooruitgang.

Vooruitgang wordt niet langer uitsluitend gemeten aan de uitbreiding van menselijke mogelijkheden.

Zij wordt zichtbaar in de mate waarin deze mogelijkheden bijdragen aan een meer verantwoordelijke deelname aan de werkelijkheid.

Misschien ligt juist daarin de volwassenheid van een beschaving.

Niet dat zij steeds machtiger wordt.

Maar dat zij haar groeiende macht steeds zorgvuldiger leert verbinden met haar eigen plaats binnen het geheel waarvan zij zelf deel uitmaakt.

Daarmee verschijnt opnieuw een vraag.

Wanneer de mens zichzelf niet langer uitsluitend ziet als maker van de toekomst, maar ook als deelnemer aan een werkelijkheid die hem voorafgaat en hem zal overleven, hoe verandert dan zijn verhouding tot de generaties die na hem komen?

XXX — Ontvangen vóór maken

De mens begint zijn leven niet met handelen.

Hij begint met ontvangen.

Hij ontvangt het leven.

Een naam.

Een taal.

Een lichaam.

Een geschiedenis.

Een plaats.

Geen mens kiest waar hij geboren wordt.

Geen mens kiest zijn eerste taal.

Geen mens kiest de tijd waarin hij leeft.

Nog voordat de mens iets maakt, heeft hij reeds veel ontvangen.

Deze eenvoudige werkelijkheid lijkt vanzelfsprekend.

Toch heeft zij verstrekkende gevolgen.

Want alles wat de mens later ontwikkelt, bouwt voort op datgene wat hem reeds gegeven was.

De wetenschap ontstaat niet zonder een wereld die onderzocht kan worden.

De kunst niet zonder een werkelijkheid die inspireert.

Het recht niet zonder een gemeenschap.

De economie niet zonder wederzijdse afhankelijkheid.

De techniek niet zonder de eigenschappen van de natuur.

Steeds opnieuw blijkt hetzelfde.

Het menselijke handelen begint niet bij zichzelf.

Het antwoordt op een werkelijkheid die reeds aanwezig is.

Misschien ligt juist hierin een onderscheid dat gedurende de ontwikkeling van de moderne beschaving minder zichtbaar is geworden.

Niet omdat de mens hoogmoedig werd.

Maar omdat zijn vermogen om de wereld te veranderen zo uitzonderlijk groeide.

Daardoor verschoof ongemerkt de aandacht.

Van ontvangen naar maken.

Van ontdekken naar ontwerpen.

Van verstaan naar organiseren.

Geen van deze ontwikkelingen is op zichzelf verkeerd.

Integendeel.

Zij behoren tot de grootste prestaties van de menselijke geschiedenis.

Toch blijft een vraag bestaan.

Kan de mens verantwoord maken wanneer hij het ontvangen vergeet?

Misschien ligt juist daar de oorsprong van veel hedendaagse spanningen.

Wanneer de aarde uitsluitend grondstof wordt.

Wanneer onderwijs uitsluitend kennisoverdracht wordt.

Wanneer politiek uitsluitend bestuur wordt.

Wanneer economie uitsluitend productie wordt.

Wanneer techniek uitsluitend innovatie wordt.

Dan verdwijnt niet het handelen.

Dan verdwijnt het besef waarop het handelen antwoord geeft.

Hier verschijnt opnieuw een fundamenteel onderscheid.

Ontvangen is niet passief.

Het vraagt aandacht.

Ontvankelijkheid.

Verwondering.

Dankbaarheid.

Wie werkelijk ontvangt, leert de werkelijkheid eerst kennen voordat hij haar probeert te veranderen.

Juist daardoor krijgt ook het maken een nieuwe betekenis.

Maken wordt geen tegenovergestelde van ontvangen.

Het wordt een voortzetting ervan.

De boer ontvangt de vruchtbaarheid van de aarde en bewerkt haar.

De arts ontvangt kennis van eerdere generaties en past haar toe.

De architect ontvangt een plaats en geeft haar een nieuwe gestalte.

De wetenschapper ontvangt een vraag en onderzoekt haar.

De opvoeder ontvangt een kind en begeleidt zijn ontwikkeling.

Steeds opnieuw blijkt hetzelfde.

Het meest vruchtbare menselijke handelen ontstaat waar ontvangen en maken elkaar niet uitsluiten, maar wederzijds dragen.

Misschien geldt dit ook voor de toekomst.

De vraag is niet of de mens moet blijven vernieuwen.

Ook niet of hij moet terugkeren naar het verleden.

De vraag is of hij opnieuw leert ontvangen voordat hij handelt.

Hier verandert ook de betekenis van verantwoordelijkheid.

Verantwoordelijkheid ontstaat niet uitsluitend uit macht.

Zij ontstaat uit het besef dat de werkelijkheid waarop wij handelen nooit uitsluitend van onszelf is.

Wij hebben haar ontvangen.

En zullen haar doorgeven.

Misschien ligt juist daarin de diepste betekenis van beschaving.

Niet dat iedere generatie een geheel nieuwe wereld bouwt.

Maar dat zij een ontvangen wereld zorgvuldiger achterlaat dan zij haar aantrof.

Daarmee verandert ook onze blik op de toekomst.

De toekomst is niet uitsluitend datgene wat wij zullen maken.

Zij is ook datgene wat toekomstige generaties van ons zullen ontvangen.

Misschien begint juist daar iedere werkelijke vernieuwing.

DEEL II

De beschaving in de spiegel

XXXI — Wanneer de beschaving haar eigen complexiteit ontmoet

Iedere beschaving ontwikkelt zich.

Zij verzamelt kennis.

Bouwt steden.

Ontwikkelt recht.

Organiseert bestuur.

Verfijnt wetenschap.

Ontwerpt techniek.

Geen van deze ontwikkelingen staat op zichzelf.

Iedere stap maakt nieuwe mogelijkheden zichtbaar.

En iedere nieuwe mogelijkheid roept nieuwe vragen op.

Aanvankelijk groeit een beschaving vooral naar buiten.

Nieuwe gebieden worden onderzocht.

Nieuwe technieken ontwikkeld.

Nieuwe vormen van samenwerking ontstaan.

Haar aandacht is gericht op de wereld.

Langzamerhand verandert echter de aard van deze ontwikkeling.

Niet omdat de beschaving ophoudt te groeien.

Maar omdat haar eigen groei zelf onderwerp van beschouwing wordt.

Voor het eerst ontstaat een situatie waarin niet alleen de afzonderlijke onderdelen ingewikkeld zijn geworden.

Ook hun onderlinge samenhang wordt moeilijker te overzien.

Wetenschap beïnvloedt economie.

Economie beïnvloedt politiek.

Politiek beïnvloedt recht.

Recht beïnvloedt technologie.

Technologie beïnvloedt cultuur.

Cultuur beïnvloedt wetenschap.

Steeds opnieuw blijkt dat iedere verandering doorwerkt in vele andere werkelijkheden.

Hier verschijnt een nieuwe situatie.

Niet de wereld wordt ingewikkelder.

De onderlinge relaties worden talrijker.

Dat onderscheid is van groot belang.

Complexiteit betekent niet dat de werkelijkheid chaotisch wordt.

Zij betekent dat steeds meer ontwikkelingen elkaar wederzijds beïnvloeden.

Juist daardoor wordt overzicht moeilijker.

Geen mens kan nog alle wetenschappen overzien.

Geen bestuurder alle maatschappelijke gevolgen van een besluit voorspellen.

Geen enkele discipline bezit nog het volledige beeld.

Dat is geen tekortkoming.

Het is een kenmerk van een hoogontwikkelde beschaving.

Daarmee verschijnt een tweede ontwikkeling.

Niet alleen de complexiteit neemt toe.

Ook de snelheid waarmee veranderingen elkaar opvolgen.

Nieuwe technologieën verspreiden zich wereldwijd in enkele jaren.

Wetenschappelijke inzichten worden vrijwel onmiddellijk internationaal gedeeld.

Economische gebeurtenissen werken ogenblikkelijk door op andere continenten.

Informatie bereikt miljarden mensen in dezelfde seconde.

Daardoor verandert niet alleen de samenleving.

Ook de ervaring van tijd verandert.

Steeds meer besluiten moeten worden genomen terwijl de gevolgen steeds moeilijker volledig zijn te overzien.

Hier ontstaat een spanning die kenmerkend lijkt voor onze tijd.

Niet omdat mensen minder verstandig zijn geworden.

Niet omdat instituties tekortschieten.

Maar omdat de snelheid van verandering en de omvang van de onderlinge samenhang een niveau hebben bereikt waarvoor eerdere generaties nauwelijks voorbeelden kenden.

Misschien verklaart dit waarom zoveel maatschappelijke discussies gelijktijdig plaatsvinden.

Klimaat.

Migratie.

Energie.

Democratie.

Gezondheidszorg.

Onderwijs.

Digitalisering.

Kunstmatige intelligentie.

Internationale veiligheid.

Geen van deze onderwerpen kan nog volledig afzonderlijk worden behandeld.

Steeds opnieuw blijkt dat zij elkaar beïnvloeden.

Hierdoor verandert ook de betekenis van deskundigheid.

Specialisatie blijft noodzakelijk.

Maar daarnaast ontstaat een nieuwe behoefte.

Niet aan mensen die alles weten.

Die bestaan niet.

Wel aan mensen die verschillende vormen van kennis met elkaar kunnen verbinden.

Niet oppervlakkig.

Maar vanuit begrip van hun eigen aard.

Hier verschijnt opnieuw een inzicht dat gedurende deze beschouwing steeds terugkeerde.

Werkelijkheid laat zich niet opdelen.

Alleen onze kennis doet dat.

Juist daarom vraagt een complexe beschaving niet minder kennis.

Zij vraagt een dieper vermogen de verschillende vormen van kennis opnieuw op elkaar af te stemmen.

Misschien ligt juist hier de historische betekenis van kunstmatige intelligentie.

Niet dat zij menselijke wijsheid vervangt.

Maar dat zij voor het eerst kan bijdragen aan het zichtbaar maken van samenhangen die het menselijke geheugen en overzicht te boven gaan.

Toch verandert daardoor de menselijke verantwoordelijkheid niet.

Integendeel.

Juist doordat overzicht groeit, wordt ook de vraag dringender welke richting wij aan die kennis willen geven.

Daarmee verschijnt een verrassend inzicht.

Misschien bevindt onze beschaving zich niet aan het einde van een ontwikkeling.

Misschien bevindt zij zich op een punt waarop zij voor het eerst haar eigen ontwikkeling als geheel kan beginnen te begrijpen.

Dat is geen eindpunt.

Het is een nieuw begin.

Zoals een mens pas werkelijk volwassen wordt wanneer hij niet alleen handelt, maar ook leert begrijpen waarom hij handelt, zo bereikt misschien ook een beschaving een nieuwe fase wanneer zij niet alleen haar wereld verandert, maar ook haar eigen wijze van veranderen leert verstaan.

Misschien ligt juist daarin de horizon die onze tijd heeft bereikt.

Niet de grens van haar mogelijkheden.

Maar het begin van een nieuw zelfbegrip.

XXXII — De politieke orde en de grenzen van het bestuur

Politiek behoort tot de oudste uitdrukkingen van het menselijke samenleven.

Zolang mensen samenleven, moeten zij besluiten nemen.

Niet alleen over macht.

Maar over richting.

Wie draagt verantwoordelijkheid?

Welke belangen wegen het zwaarst?

Hoe wordt recht gedaan aan verschillen?

Hoe wordt de gemeenschap beschermd?

Politiek ontstond daarom niet uit het verlangen te regeren.

Zij ontstond uit de noodzaak samen een leefbare wereld mogelijk te maken.

Eeuwenlang bleef deze opgave betrekkelijk overzichtelijk.

Gemeenschappen waren klein.

Besluiten hadden een beperkte reikwijdte.

De gevolgen waren vaak direct zichtbaar.

De moderne tijd bracht hierin een ingrijpende verandering.

Staten werden groter.

Samenlevingen complexer.

Wetgeving omvangrijker.

Internationale afhankelijkheden namen toe.

Politiek ontwikkelde zich tot een verfijnde bestuurskunst.

Deze ontwikkeling heeft grote verworvenheden voortgebracht.

De democratische rechtsstaat.

Parlementaire controle.

Grondrechten.

Openbaar bestuur.

Internationale samenwerking.

Geen daarvan is vanzelfsprekend.

Alle behoren zij tot de kostbaarste prestaties van de moderne beschaving.

Juist daarom vraagt de huidige situatie om grote zorgvuldigheid.

Want de vraag is niet of deze instituties hebben gefaald.

De vraag is of de werkelijkheid waarvoor zij werden ontwikkeld ingrijpend is veranderd.

Misschien is juist dat het geval.

De politieke orde ontstond in een tijd waarin de staat het voornaamste kader van het maatschappelijke leven vormde.

Vandaag bewegen economie, informatie, technologie, kapitaal, wetenschap en communicatie zich grotendeels over nationale grenzen heen.

De politieke verantwoordelijkheid blijft echter voor een belangrijk deel nationaal georganiseerd.

Hier ontstaat een spanning die steeds duidelijker zichtbaar wordt.

Niet omdat staten overbodig zouden zijn.

Maar omdat de werkelijkheid waarop zij moeten reageren steeds minder samenvalt met hun oorspronkelijke bestuurlijke schaal.

Daar komt een tweede ontwikkeling bij.

Niet alleen de schaal verandert.

Ook het tempo.

Bestuurlijke besluitvorming vraagt overleg.

Wetgeving.

Controle.

Rechtsbescherming.

Dat is een groot goed.

Maar digitale communicatie, financiële markten en technologische innovaties ontwikkelen zich in een geheel ander ritme.

Daardoor ontstaat gemakkelijk de indruk dat de politiek voortdurend achter de feiten aanloopt.

Misschien is dat oordeel te eenvoudig.

De politiek is niet noodzakelijk trager geworden.

De werkelijkheid is sneller geworden.

Hier verschijnt opnieuw een onderscheid dat gedurende dit boek steeds terugkeerde.

Bestuur is niet hetzelfde als samenleving.

Een overheid kan voorwaarden scheppen.

Maar zij kan geen vertrouwen produceren.

Geen gemeenschapszin.

Geen verantwoordelijkheidsgevoel.

Geen cultuur.

Wanneer de samenleving steeds meer verwacht dat de politiek oplossingen voortbrengt voor problemen die in werkelijkheid cultureel, economisch of sociaal van aard zijn, ontstaat een overbelasting van het politieke domein.

Steeds meer vragen worden politieke vragen.

Terwijl hun oorsprong elders ligt.

Daardoor groeit ook de teleurstelling.

Niet omdat de politiek niets doet.

Maar omdat zij steeds vaker verantwoordelijk wordt gehouden voor ontwikkelingen die haar bestuurlijke mogelijkheden overstijgen.

Hierdoor verandert ook de betekenis van leiderschap.

Leiderschap betekent niet langer uitsluitend besluiten nemen.

Het vraagt ook het vermogen verschillende werkelijkheden met elkaar in gesprek te brengen.

Wetenschap.

Economie.

Cultuur.

Recht.

Technologie.

Burgermaatschappij.

Geen daarvan kan de plaats van de politiek innemen.

Maar geen politiek kan zonder hen functioneren.

Misschien ligt juist hier de politieke opgave van de komende tijd.

Niet méér centralisatie.

Ook niet minder overheid.

Maar een nieuwe afstemming tussen datgene wat bestuur kan organiseren en datgene wat slechts binnen de samenleving zelf kan groeien.

Hier verschijnt opnieuw een fundamenteel onderscheid.

Politiek kan voorwaarden scheppen.

Beschaving ontstaat elders.

Zij ontstaat waar mensen verantwoordelijkheid leren dragen.

Waar vertrouwen groeit.

Waar opvoeding plaatsvindt.

Waar kennis wordt doorgegeven.

Waar waarheid wordt gezocht.

Waar verschillen niet onmiddellijk tot vijandschap leiden.

Misschien behoort juist dit besef tot de volwassenheid van een politieke orde.

Niet dat zij zichzelf als hoogste macht beschouwt.

Maar dat zij haar eigen plaats verstaat binnen een veel grotere werkelijkheid.

Daarmee verandert ook onze verwachting van de politiek.

Niet langer vragen wij of zij alle problemen kan oplossen.

Wij vragen of zij ruimte weet te scheppen waarin een samenleving haar eigen verantwoordelijkheid opnieuw kan hervinden.

Misschien ligt juist daarin de toekomst van de democratische rechtsstaat.

Niet als beheersers van de samenleving.

Maar als behoeder van de voorwaarden waaronder een vrije, verantwoordelijke en levende beschaving kan blijven bestaan.

XXXIII — De rechtsorde en de maat van de rechtvaardigheid

Geen enkele beschaving kan bestaan zonder recht.

Waar mensen samenleven ontstaan afspraken.

Verwachtingen.

Verantwoordelijkheden.

Conflicten.

Daarmee ontstaat ook de behoefte aan een orde waarin geschillen vreedzaam kunnen worden opgelost.

Het recht behoort daarom niet tot de uitvindingen van de moderne tijd.

Het behoort tot de oudste vormen van beschaving.

Toch heeft iedere tijd het recht opnieuw vormgegeven.

Naarmate samenlevingen groter werden, groeide ook de behoefte aan geschreven wetten.

Aan onafhankelijke rechtspraak.

Aan procedures.

Aan rechtsbescherming.

Aan internationale afspraken.

Deze ontwikkeling heeft de menselijke vrijheid aanzienlijk versterkt.

Het recht beschermt burgers tegen willekeur.

Het begrenst macht.

Het maakt samenwerking tussen onbekenden mogelijk.

Juist daarom behoort de rechtsstaat tot de grootste verworvenheden van de moderne beschaving.

Maar juist iedere grote verworvenheid brengt een nieuwe verantwoordelijkheid met zich mee.

Wanneer het recht zich steeds verder ontwikkelt, groeit ook zijn eigen complexiteit.

Nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen vragen nieuwe regelgeving.

Nieuwe regelgeving vraagt nieuwe interpretaties.

Nieuwe interpretaties leiden tot nieuwe jurisprudentie.

Het recht wordt rijker.

Maar ook omvangrijker.

Hier verschijnt opnieuw een patroon dat wij eerder ontmoetten.

Het middel groeit.

Omdat de werkelijkheid rijker wordt.

Dat is geen probleem.

Integendeel.

Het toont de vitaliteit van het recht.

De vraag ontstaat pas wanneer de groei van het systeem zelf de aandacht begint te vragen.

Steeds meer maatschappelijke conflicten worden juridisch benaderd.

Steeds meer menselijke verhoudingen worden vastgelegd.

Steeds meer verantwoordelijkheden worden gecodificeerd.

Steeds vaker wordt aan de rechter gevraagd een oordeel te geven over vragen die vroeger binnen gezin, gemeenschap, beroep of samenleving werden opgelost.

Hierdoor verandert ongemerkt ook de plaats van het recht.

Niet omdat het recht machtiger wil worden.

Maar omdat de samenleving steeds meer verwachtingen op het recht projecteert.

Hier ontstaat een fundamentele spanning.

Het recht kan rechtmatigheid beoordelen.

Maar niet iedere menselijke verhouding laat zich volledig juridiseren.

Een rechter kan een conflict beslechten.

Hij kan vertrouwen niet herstellen.

Een wet kan gedrag reguleren.

Zij kan geen deugd voortbrengen.

Een procedure kan eerlijk verlopen.

Zij kan verdriet niet wegnemen.

Dat betekent niet dat het recht tekortschiet.

Integendeel.

Het betekent dat iedere institutie haar eigen aard heeft.

Juist wanneer het recht trouw blijft aan zijn eigen aard, beschermt het de vrijheid van de samenleving.

Maar wanneer het geacht wordt iedere maatschappelijke spanning op te lossen, wordt het belast met verwachtingen die buiten zijn eigen opdracht liggen.

Hier verschijnt opnieuw het onderscheid tussen representatie en werkelijkheid.

De wet vertegenwoordigt de rechtsorde.

Zij **is** niet de rechtvaardigheid zelf.

Rechtvaardigheid blijft groter dan iedere codificatie.

Daarom vraagt het recht voortdurend om interpretatie.

Niet willekeurig.

Maar verantwoordelijk.

Niet mechanisch.

Maar oordeelkundig.

Misschien ligt juist hierin de toekomst van het recht.

Niet in steeds meer regelgeving alleen.

Ook niet in steeds minder regelgeving.

Maar in een steeds zorgvuldiger evenwicht tussen rechtszekerheid en rechtvaardigheid.

Hier verschijnt ook de betekenis van kunstmatige intelligentie.

AI zal in staat zijn miljoenen uitspraken, wetten en internationale verdragen in samenhang te analyseren.

Daardoor kan zij de toegankelijkheid en de consistentie van het recht aanzienlijk vergroten.

Dat is een historische mogelijkheid.

Toch blijft ook hier een onderscheid bestaan.

AI kan patronen herkennen.

Precedenten vergelijken.

Waarschijnlijkheden berekenen.

Maar de uiteindelijke vraag wat in een concrete menselijke situatie recht doet aan de werkelijkheid, blijft een verantwoordelijkheid waarvoor geen algoritme de plaats van de mens kan innemen.

Niet omdat AI onvoldoende intelligent zou zijn.

Maar omdat recht uiteindelijk niet alleen een systeem is.

Het is ook een ontmoeting tussen regel en leven.

Misschien ligt juist daarin de blijvende opdracht van de rechtsorde.

Niet zichzelf steeds verder uitbreiden.

Maar steeds opnieuw trouw blijven aan haar oorsprong.

Niet de samenleving vervangen.

Maar haar vrijheid beschermen.

Daarmee verandert ook onze verwachting van het recht.

Niet langer vragen wij of iedere onrechtvaardigheid juridisch kan worden opgelost.

Wij vragen hoe het recht zijn eigen plaats kan bewaren binnen een beschaving die groter is dan het recht zelf.

Misschien is juist dat de hoogste vorm van rechtsontwikkeling.

Niet de overwinning van de wet.

Maar de voortdurende afstemming tussen wet, rechtvaardigheid en de levende werkelijkheid waarvoor zij bestaat.

XXXIV — De culturele orde: de onzichtbare grondslag van de beschaving

Wie een stad bezoekt, ziet gebouwen.

Pleinen.

Wegen.

Scholen.

Rechtbanken.

Bedrijven.

Musea.

Parlementen.

Zij vormen het zichtbare gezicht van een beschaving.

Toch wordt een beschaving niet in de eerste plaats door deze gebouwen gedragen.

Zij wordt gedragen door datgene wat zich nauwelijks laat zien.

Door gewoonten.

Door taal.

Door opvoeding.

Door vertrouwen.

Door herinnering.

Door verhalen.

Door rituelen.

Door de wijze waarop mensen elkaar ontmoeten.

Dat geheel noemen wij cultuur.

Cultuur is geen sector naast andere sectoren.

Zij is de voedingsbodem waaruit alle maatschappelijke orden voortkomen.

Geen democratie ontstaat zonder een democratische cultuur.

Geen rechtsstaat zonder een rechtscultuur.

Geen economie zonder een cultuur van vertrouwen.

Geen wetenschap zonder een cultuur van waarheid.

Geen onderwijs zonder een cultuur van leren.

Geen vrijheid zonder een cultuur van verantwoordelijkheid.

Misschien wordt juist hier zichtbaar waarom veel maatschappelijke vraagstukken zo hardnekkig zijn.

Wij proberen vaak instituties te hervormen, terwijl de diepste veranderingen zich op een ander niveau voltrekken.

Een wet kan gedrag begrenzen.

Maar zij kan geen vertrouwen scheppen.

Een overheid kan onderwijs organiseren.

Maar zij kan geen liefde voor kennis opleggen.

Een rechtbank kan recht spreken.

Maar zij kan geen vergevingsgezindheid voortbrengen.

Een markt kan uitwisseling mogelijk maken.

Maar zij kan geen wederkerigheid afdwingen.

Steeds opnieuw blijkt dat cultuur voorafgaat aan organisatie.

Niet in tijd.

Maar in betekenis.

Dat betekent niet dat cultuur onveranderlijk is.

Integendeel.

Cultuur verandert voortdurend.

Iedere generatie voegt iets toe.

Verliest iets.

Ontdekt iets opnieuw.

Juist daardoor blijft een beschaving levend.

Toch kent iedere levende cultuur een vorm van continuïteit.

Niet omdat zij het verleden herhaalt.

Maar omdat zij bepaalde houdingen weet door te geven.

Waarheidsliefde.

Betrouwbaarheid.

Gastvrijheid.

Verantwoordelijkheid.

Zorg voor de zwakkere.

Respect voor vakmanschap.

Aandacht voor schoonheid.

Geen van deze houdingen laat zich volledig wettelijk organiseren.

Toch zijn zij onmisbaar voor iedere samenleving.

Hier verschijnt opnieuw het onderscheid tussen systeem en leven.

Een systeem kan functioneren.

Een cultuur kan bloeien.

Functioneren en bloeien zijn niet hetzelfde.

Een samenleving kan uitstekend georganiseerd zijn en toch cultureel verarmen.

Evenzeer kan een samenleving materieel beperkt zijn en toch een rijke cultuur bezitten.

Misschien vraagt onze tijd daarom niet uitsluitend om institutionele vernieuwing.

Zij vraagt vooral om culturele verdieping.

Niet als nostalgie.

Niet als terugkeer naar een geïdealiseerd verleden.

Maar als hernieuwde aandacht voor de wijze waarop mensen leren samenleven.

Hier ontmoeten opvoeding, onderwijs, kunst, wetenschap, religie, ambacht, gezin en gemeenschap elkaar.

Niet omdat zij hetzelfde zijn.

Maar omdat zij gezamenlijk de ruimte vormen waarin een beschaving haar eigen ziel ontwikkelt.

Misschien ligt juist daarin de diepste opdracht van de komende tijd.

Niet alleen betere instituties bouwen.

Maar opnieuw zorg dragen voor de culturele bodem waarop iedere institutie uiteindelijk rust.

Want wanneer de bodem verdroogt, kunnen zelfs de sterkste gebouwen hun draagkracht verliezen.

Wanneer de bodem vruchtbaar blijft, kan een beschaving zich steeds opnieuw vernieuwen zonder haar samenhang te verliezen.

Misschien is juist dat de stille kracht van cultuur.

Zij dwingt niet.

Zij draagt.

XXXV — De houding als oorsprong van de beschaving

Iedere beschaving kent gebouwen.

Wetten.

Bestuursvormen.

Onderwijs.

Economie.

Wetenschap.

Kunst.

Deze verschijningsvormen zijn zichtbaar.

Zij laten zich beschrijven.

Vergelijken.

Bestuderen.

Toch ontstaan zij niet vanzelf.

Aan iedere beschaving gaat iets vooraf dat nauwelijks zichtbaar is.

Niet een theorie.

Niet een systeem.

Maar een houding.

De wijze waarop mensen zich verhouden tot de werkelijkheid.

Misschien ligt juist hierin de diepste oorsprong van iedere cultuur.

Niet de vraag wat mensen weten.

Maar hoe zij kijken.

Niet wat zij bezitten.

Maar hoe zij ontvangen.

Niet wat zij kunnen.

Maar waarvoor zij hun vermogens gebruiken.

Iedere houding opent een bepaalde wereld.

Een houding van nieuwsgierigheid opent andere mogelijkheden dan een houding van wantrouwen.

Een houding van verantwoordelijkheid leidt tot andere keuzes dan een houding van vrijblijvendheid.

Een houding van eerbied ziet andere werkelijkheden dan een houding die uitsluitend wil beheersen.

Daarom vormt houding geen bijkomstigheid.

Zij bepaalt de wijze waarop een beschaving zichzelf ontwikkelt.

Hier verschijnt opnieuw een onderscheid.

Houdingen laten zich niet afdwingen.

Zij ontstaan in de ontmoeting tussen mensen.

In opvoeding.

In voorbeeld.

In vakmanschap.

In kunst.

In onderwijs.

In rituelen.

In gesprekken.

Juist daarom behoren zij tot de meest kwetsbare én de meest duurzame elementen van iedere beschaving.

Een wet kan binnen één dag worden gewijzigd.

Een cultuur verandert over generaties.

Een houding vraagt soms eeuwen om zich te vormen.

Misschien verklaart dit waarom beschavingen zo langzaam veranderen.

Niet omdat hun instituties star zijn.

Maar omdat de houdingen waarop zij rusten slechts geleidelijk verschuiven.

Hier verschijnt ook de betekenis van vertrouwen.

Vertrouwen is geen overeenkomst.

Geen contract.

Geen systeem.

Het is een houding.

Zonder vertrouwen wordt iedere samenwerking uiteindelijk afhankelijk van controle.

Wanneer controle groeit, groeit ook regelgeving.

Wanneer regelgeving groeit, groeit de behoefte aan nieuwe controle.

Langzaam ontstaat een zichzelf versterkende beweging.

Niet omdat mensen slechter worden.

Maar omdat een houding van vertrouwen plaatsmaakt voor een houding van wantrouwen.

Misschien herkennen wij hierin iets van onze eigen tijd.

Steeds meer wordt georganiseerd.

Gemeten.

Gecontroleerd.

Geregistreerd.

Geprotocolleerd.

Deze ontwikkelingen hebben vaak begrijpelijke redenen.

Toch blijft een vraag bestaan.

Kan controle ooit vervangen wat oorspronkelijk uit vertrouwen ontstond?

Waarschijnlijk niet.

Want vertrouwen behoort niet tot de orde van systemen.

Het behoort tot de orde van de menselijke houding.

Hetzelfde geldt voor waarheid.

Voor verantwoordelijkheid.

Voor gastvrijheid.

Voor zorg.

Voor rechtvaardigheid.

Geen daarvan kan volledig worden georganiseerd.

Zij kunnen slechts worden voorgeleefd.

Daarom begint iedere werkelijke vernieuwing niet bij een nieuwe organisatie.

Zij begint bij een verandering van houding.

Niet omdat instituties onbelangrijk zijn.

Maar omdat iedere institutie uiteindelijk de houding weerspiegelt van de mensen die haar dragen.

Misschien ligt juist hierin de grootste opdracht van de komende tijd.

Niet uitsluitend betere oplossingen ontwikkelen.

Maar mensen vormen die in staat zijn waarheid te zoeken, verantwoordelijkheid te dragen, verschillen te verdragen en de werkelijkheid met openheid tegemoet te treden.

Want waar zulke houdingen groeien, groeit ook de cultuur.

Waar cultuur groeit, kunnen instituties duurzaam functioneren.

En waar instituties hun plaats kennen, kan een beschaving zich blijven vernieuwen zonder haar oorsprong te verliezen.

Misschien is juist daarom houding de meest onzichtbare en tegelijk de meest dragende werkelijkheid van iedere beschaving.

XXXVI — Ervaring als leermeester van de beschaving

Geen mens wordt geboren met ervaring.

Hij ontvangt haar.

Langzaam.

Door het leven.

Door ontmoeting.

Door vreugde.

Door verlies.

Door arbeid.

Door verantwoordelijkheid.

Ervaring behoort daarom niet uitsluitend tot het individu.

Ook beschavingen doen ervaring op.

Generaties leren van eerdere generaties.

Niet alleen door kennis over te dragen.

Maar door manieren van leven door te geven.

Misschien is juist hierin een onderscheid zichtbaar geworden dat in onze tijd gemakkelijk uit beeld raakt.

Kennis laat zich verzamelen.

Ervaring laat zich slechts opdoen.

Informatie kan onmiddellijk worden gedeeld.

Ervaring vraagt tijd.

Juist daarom behoren ervaring en tijd onlosmakelijk bij elkaar.

Geen techniek kan ervaring overslaan.

Geen algoritme kan haar vervangen.

Geen opleiding kan haar volledig overdragen.

Zij ontstaat waar de mens de werkelijkheid werkelijk ontmoet.

Hier verschijnt opnieuw een fundamenteel onderscheid.

Informatie vertelt wat mogelijk is.

Ervaring laat zien wat werkelijk gebeurt.

Theorie beschrijft.

Ervaring corrigeert.

Geen van beide kan zonder de ander.

Maar zij zijn niet hetzelfde.

Misschien heeft iedere beschaving beide nodig.

Wetenschap zonder ervaring verliest gemakkelijk haar menselijke maat.

Ervaring zonder wetenschap blijft vaak beperkt tot het toevallige.

Juist hun wederzijdse ontmoeting maakt ontwikkeling mogelijk.

Hier verandert ook de betekenis van opvoeding.

Opvoeding bestaat niet uitsluitend uit kennisoverdracht.

Zij is ook het geleidelijk binnenleiden van een mens in een wereld van ervaringen.

Leren samenwerken.

Leren falen.

Leren wachten.

Leren luisteren.

Leren verantwoordelijkheid dragen.

Geen daarvan kan uitsluitend uit boeken worden geleerd.

Misschien geldt hetzelfde voor een beschaving.

Zij ontwikkelt zich niet alleen doordat zij steeds meer weet.

Zij ontwikkelt zich doordat zij haar ervaringen leert verstaan.

Hier verschijnt opnieuw de betekenis van geschiedenis.

Geschiedenis is meer dan een verzameling gebeurtenissen.

Zij vormt het geheugen van een beschaving.

Niet om het verleden te bewaren.

Maar om toekomstige generaties te helpen ervaringen niet telkens opnieuw ten koste van grote verliezen te hoeven opdoen.

Toch blijft ook hier een opmerkelijke spanning bestaan.

Geen generatie kan volledig leven uit de ervaringen van haar voorgangers.

Iedere generatie zal opnieuw moeten ervaren.

Niet omdat geschiedenis nutteloos is.

Maar omdat wijsheid zich uiteindelijk slechts in het geleefde leven verdiept.

Misschien ligt juist daarin de kwetsbaarheid én de kracht van iedere beschaving.

Zij moet voortdurend opnieuw leren wat zij reeds lang weet.

Daarom behoort ervaring niet tot het verleden.

Zij behoort tot de toekomst.

Want alleen een beschaving die bereid blijft haar eigen ervaringen onder ogen te zien, kan zich werkelijk vernieuwen.

Hier verandert ook onze blik op kunstmatige intelligentie.

AI kan beschikken over een vrijwel onbeperkt geheugen.

Zij kan miljoenen ervaringen beschrijven.

Vergelijken.

Ordenen.

Maar beschrijven is niet hetzelfde als ervaren.

Juist daardoor wordt menselijke ervaring niet minder belangrijk.

Zij wordt belangrijker.

Want naarmate informatie overvloediger wordt, groeit de betekenis van datgene wat slechts in het leven zelf kan worden geleerd.

Misschien zal de toekomst daarom niet worden gekenmerkt door een tekort aan kennis.

Maar door een hernieuwde waardering voor ervaring.

Niet als tegenstelling tot wetenschap.

Maar als haar onmisbare partner.

Want uiteindelijk leert een beschaving niet alleen door te denken.

Zij leert door te leven.

XXXVII — Waar begint verandering?

Wanneer een samenleving problemen ervaart, ontstaat vanzelf de behoefte aan verandering.

Nieuwe wetten worden voorgesteld.

Bestuurlijke hervormingen aangekondigd.

Organisaties aangepast.

Onderwijs vernieuwd.

Economische maatregelen genomen.

Deze reacties zijn begrijpelijk.

Iedere beschaving probeert haar instituties voortdurend te verbeteren.

Juist daarin ligt een deel van haar vitaliteit.

Toch roept iedere hervorming een nieuwe vraag op.

Waar begint verandering werkelijk?

Begint zij bij de wet?

Bij de economie?

Bij het onderwijs?

Bij de techniek?

Of begint zij ergens anders?

Misschien laat de geschiedenis een opmerkelijk patroon zien.

Vrijwel iedere duurzame maatschappelijke verandering werd voorafgegaan door een verandering in de wijze waarop mensen de werkelijkheid verstonden.

Niet de wet veranderde als eerste.

De mens veranderde.

Nieuwe inzichten ontstonden.

Nieuwe houdingen groeiden.

Nieuwe vormen van samenleven werden geoefend.

Pas daarna kregen zij een institutionele vorm.

Misschien verklaart dit waarom sommige hervormingen diepgaand blijken, terwijl andere nauwelijks blijvende gevolgen hebben.

Een wet kan gedrag veranderen.

Maar geen overtuiging.

Een regeling kan samenwerking organiseren.

Maar geen vertrouwen voortbrengen.

Een overheid kan verantwoordelijkheden verdelen.

Maar geen verantwoordelijkheid doen ontstaan.

Steeds opnieuw blijkt hetzelfde.

Instituties kunnen zichtbaar maken wat reeds cultureel is gegroeid.

Zij kunnen moeilijk vervangen wat daar ontbreekt.

Hier verschijnt opnieuw de ontstaansorde van de beschaving.

Werkelijkheid.

Ontmoeting.

Ervaring.

Houding.

Cultuur.

Institutie.

Samenleving.

Niet omdat deze volgorde altijd letterlijk in de tijd zichtbaar is.

Maar omdat iedere volgende laag voortbouwt op de vorige.

Wanneer deze samenhang uit beeld raakt, ontstaat gemakkelijk een omgekeerde verwachting.

Men probeert cultuur via instituties te produceren.

Vertrouwen via controle.

Verantwoordelijkheid via regelgeving.

Betrokkenheid via beleid.

Geen van deze pogingen is zinloos.

Toch blijven zij beperkt zolang de onderliggende lagen geen aandacht ontvangen.

Misschien ligt juist hier de grootste uitdaging van onze tijd.

Niet dat wij moeten ophouden instituties te verbeteren.

Integendeel.

Goed bestuur.

Goed onderwijs.

Goede rechtspraak.

Goede wetenschap.

Goede economie.

Zij blijven onmisbaar.

Maar hun duurzaamheid hangt uiteindelijk af van datgene wat zij zelf niet kunnen voortbrengen.

Hier verschijnt ook de betekenis van leiderschap.

Leiderschap bestaat dan niet uitsluitend uit het nemen van besluiten.

Het bestaat ook uit het zichtbaar maken van de diepere samenhang waarop besluiten rusten.

De leider bestuurt niet alleen systemen.

Hij helpt een gemeenschap haar eigen werkelijkheid opnieuw te verstaan.

Misschien verandert hierdoor ook onze voorstelling van maatschappelijke vooruitgang.

Vooruitgang ontstaat niet uitsluitend door nieuwe oplossingen.

Zij ontstaat waar een samenleving opnieuw leert onderscheiden waarop haar instituties uiteindelijk zijn gebouwd.

Niet op macht.

Niet op efficiëntie.

Niet op techniek.

Maar op mensen die bereid zijn verantwoordelijkheid te dragen voor een werkelijkheid die groter is dan zijzelf.

Misschien begint iedere duurzame hervorming daarom niet met een nieuw plan.

Maar met een nieuwe wijze van zien.

Want wie de werkelijkheid anders leert verstaan, zal uiteindelijk ook anders bouwen.

Niet omdat hij een ander systeem zoekt.

Maar omdat hij de oorsprong van ieder systeem opnieuw heeft leren herkennen.

Misschien ligt juist daarin de diepste betekenis van vernieuwing.

Niet het voortdurend vervangen van het bestaande.

Maar het steeds opnieuw verbinden van het zichtbare met de werkelijkheid waaruit het is ontstaan.

XXXVIII — De economische orde: middel en bestemming

Geen enkele beschaving kan zonder economie.

Mensen produceren.

Ruilen.

Bewaren.

Investeren.

Verdelen.

Deze activiteiten behoren tot het dagelijks leven zolang mensen samenleven.

Economie is daarom geen uitvinding van de moderne tijd.

Zij behoort tot de oudste menselijke activiteiten.

Toch heeft iedere beschaving haar economie anders ingericht.

De vormen veranderen.

De onderliggende vraag blijft dezelfde.

Hoe kunnen mensen gezamenlijk voorzien in datgene wat nodig is om te leven?

Daarmee wordt onmiddellijk zichtbaar dat economie nooit een doel op zichzelf is geweest.

Zij is altijd een middel geweest.

Niet omdat zij onbelangrijk zou zijn.

Maar omdat zij verwijst naar iets dat groter is dan zijzelf.

Naar het leven.

Naar de gemeenschap.

Naar de mogelijkheid dat mensen kunnen wonen, werken, zorgen, leren en bouwen.

Misschien ligt juist hier een verschuiving die gedurende de ontwikkeling van de moderne beschaving steeds sterker zichtbaar werd.

De economie ontwikkelde zich tot een buitengewoon krachtig systeem.

Productiviteit nam toe.

Welvaart groeide.

Internationale handel verbond werelddelen.

Technologische innovatie versnelde.

Miljoenen mensen werden bevrijd van armoede.

Deze ontwikkeling behoort zonder twijfel tot de indrukwekkendste prestaties van de menselijke geschiedenis.

Juist daarom vraagt zij om een zorgvuldige beschouwing.

Want ieder krachtig middel roept vroeg of laat een nieuwe vraag op.

Waar toe dient het?

Wanneer productie voortdurend groeit, rijst de vraag welke vorm van leven deze groei uiteindelijk ondersteunt.

Wanneer financiële markten steeds verfijnder functioneren, ontstaat de vraag welke werkelijkheid zij vertegenwoordigen.

Wanneer consumptie een vanzelfsprekend onderdeel van het dagelijks leven wordt, blijft de vraag bestaan waarin menselijke vervulling uiteindelijk wordt gevonden.

Deze vragen zijn niet anti-economisch.

Integendeel.

Zij behoren tot de economie zelf.

Want iedere economie veronderstelt een mensbeeld.

Zij veronderstelt een opvatting over waarde.

Over arbeid.

Over eigendom.

Over vertrouwen.

Over verantwoordelijkheid.

Geen markt kan functioneren zonder vertrouwen.

Geen overeenkomst zonder betrouwbaarheid.

Geen investering zonder verwachting.

Geen onderneming zonder initiatief.

Steeds opnieuw blijkt dat economische processen rusten op werkelijkheden die zij zelf niet voortbrengen.

Hier verschijnt opnieuw het patroon dat gedurende deze beschouwing steeds terugkeerde.

De zichtbare orde wordt gedragen door een onzichtbare orde.

Contracten worden gedragen door vertrouwen.

Geld door geloof in zijn waarde.

Ondernemerschap door verantwoordelijkheid.

Arbeid door vakmanschap.

Welvaart door samenwerking.

Misschien verklaart dit waarom economische vraagstukken zich uiteindelijk niet uitsluitend economisch laten oplossen.

Een woningtekort is niet alleen een kwestie van financiering.

Het is ook een vraag naar ruimte, gemeenschap, regelgeving, cultuur en de betekenis van wonen.

Arbeidsmarktproblemen zijn niet alleen economische vraagstukken.

Zij raken onderwijs, zingeving, technologie en demografie.

Zelfs inflatie en schulden zijn niet uitsluitend financiële verschijnselen.

Zij weerspiegelen ook verwachtingen, vertrouwen en maatschappelijke keuzes.

Hier verandert ook de betekenis van groei.

Groei blijft noodzakelijk.

Een stilstaande economie kan een levende samenleving niet dragen.

Maar groei alleen kan evenmin de bestemming van een economie vormen.

Zoals een boom groeit om vrucht te dragen en niet uitsluitend om groter te worden, zo vraagt ook iedere economie naar de betekenis van haar ontwikkeling.

Misschien ligt juist daar de economische opgave van de komende tijd.

Niet kiezen tussen groei of krimp.

Niet tussen markt of overheid.

Maar steeds opnieuw de economie verbinden met datgene waarvoor zij oorspronkelijk bestaat.

Namelijk het mogelijk maken van een menswaardig leven.

Daarmee verandert ook onze blik op welvaart.

Welvaart is meer dan inkomen.

Meer dan bezit.

Meer dan productie.

Zij wordt zichtbaar waar economische ontwikkeling bijdraagt aan vertrouwen, vakmanschap, verantwoordelijkheid, leefbaarheid en de mogelijkheid dat mensen hun leven in vrijheid en verbondenheid kunnen vormgeven.

Misschien behoort juist daarin de hoogste opdracht van iedere economie.

Niet zichzelf voortdurend uitbreiden.

Maar een betrouwbare dienaar blijven van het leven waarvoor zij ooit is ontstaan.

XXXIX — De wetenschappelijke orde: de kracht en de grens van het weten

Weinig ontwikkelingen hebben de menselijke beschaving zo diepgaand veranderd als de moderne wetenschap.

Door zorgvuldig waarnemen.

Door experiment.

Door toetsing.

Door voortdurende zelfcorrectie.

Door open debat.

Ontstond een wijze van onderzoeken die de mens in staat stelde de werkelijkheid met een ongeken- de nauwkeurigheid te begrijpen.

Geneeskunde.

Natuurkunde.

Scheikunde.

Biologie.

Sterrenkunde.

Techniek.

Vrijwel ieder terrein van het menselijke leven werd hierdoor veranderd.

De moderne wetenschap behoort daarom tot de grootste culturele prestaties uit de geschiedenis.

Juist daarom vraagt zij om een zorgvuldige beschouwing.

Niet omdat haar waarde ter discussie staat.

Maar omdat haar succes nieuwe vragen oproept.

Wetenschap onderzoekt de werkelijkheid.

Zij doet dat volgens zorgvuldig ontwikkelde methoden.

Juist daarin ligt haar kracht.

Iedere onderzoeker weet dat persoonlijke overtuigingen ondergeschikt moeten blijven aan de werkelijkheid die onderzocht wordt.

Geen experiment laat zich overtuigen.

Geen natuurwet verandert door een meerderheid van stemmen.

Steeds opnieuw corrigeert de werkelijkheid de onderzoeker.

Misschien is juist dat de diepste kracht van de wetenschap.

Niet dat zij alles weet.

Maar dat zij bereid is zich voortdurend door de werkelijkheid te laten verbeteren.

Hier verschijnt echter ook een fundamenteel onderscheid.

Iedere methode onderzoekt een bepaald aspect van de werkelijkheid.

Juist doordat zij zorgvuldig afbakt wat onderzocht wordt, kan zij zo nauwkeurig zijn.

Maar dezelfde afbakening betekent ook dat geen enkele methode de gehele werkelijkheid omvat.

Niet omdat de methode tekortschiet.

Maar omdat de werkelijkheid rijker is dan iedere afzonderlijke benadering.

De natuurwetenschap onderzoekt andere vragen dan de rechtswetenschap.

De geschiedenis andere dan de geneeskunde.

De economie andere dan de psychologie.

Geen van deze wetenschappen is onvolledig.

Iedere discipline is volledig binnen haar eigen vraagstelling.

Misschien ligt juist hier een van de grootste misverstanden van onze tijd.

Naarmate de wetenschap succesvoller werd, ontstond soms de indruk dat alles wat werkelijk bestaat uiteindelijk volgens één methode verklaard zou kunnen worden.

Deze gedachte heeft veel invloed gehad.

Zij heeft ook veel vooruitgang mogelijk gemaakt.

Toch roept zij een nieuwe vraag op.

Kan één methode ooit de volledige rijkdom van de werkelijkheid omvatten?

Waarschijnlijk niet.

Niet omdat de wetenschap tekortschiet.

Maar omdat de werkelijkheid steeds meer blijkt te omvatten dan één perspectief kan tonen.

Hier verschijnt opnieuw een patroon dat gedurende deze beschouwing steeds terugkeerde.

Niet iedere werkelijkheid vraagt om dezelfde wijze van kennen.

Een molecuul vraagt een andere benadering dan een samenleving.

Een samenleving een andere dan een kunstwerk.

Een kunstwerk een andere dan een rechtszaak.

Een rechtszaak een andere dan een persoonlijke ontmoeting.

Steeds opnieuw blijkt dat de rijkdom van de werkelijkheid juist vraagt om een rijkdom aan manieren van verstaan.

Hierdoor verandert ook de betekenis van interdisciplinariteit.

Zij betekent niet dat alle wetenschappen in elkaar opgaan.

Zij betekent dat verschillende vormen van kennis elkaar wederzijds aanvullen.

Niet door hun verschillen op te heffen.

Maar door deze verschillen vruchtbaar te maken.

Misschien ligt juist hierin een van de grootste opgaven van de komende tijd.

Niet steeds verdergaande specialisatie alleen.

Maar ook een groeiend vermogen de onderlinge samenhang tussen kennisgebieden opnieuw zichtbaar te maken.

Hier verschijnt opnieuw de betekenis van kunstmatige intelligentie.

AI zal waarschijnlijk een ongekennde bijdrage leveren aan het verbinden van kennis.

Zij kan miljoenen publicaties vergelijken.

Nieuwe verbanden ontdekken.

Hypothesen voorstellen.

Onderzoekers ondersteunen.

Daardoor kan zij de wetenschap op een historische wijze versterken.

Toch verandert hierdoor de aard van wetenschap niet.

Ook AI onderzoekt uiteindelijk geen werkelijkheid.

Zij verwerkt beschrijvingen van de werkelijkheid.

De ontmoeting met de werkelijkheid blijft plaatsvinden waar mensen waarnemen, experimenteren, bouwen, genezen, luisteren, onderzoeken en zich laten corrigeren door wat zich werkelijk voordoet.

Misschien ligt juist daarin de blijvende kracht van wetenschap.

Niet dat zij alle antwoorden bezit.

Maar dat zij de moed heeft iedere generatie opnieuw dezelfde werkelijkheid met nieuwe vragen tegemoet te treden.

Daarmee verandert ook onze blik op kennis.

Kennis is geen eindpunt.

Zij is een voortdurende uitnodiging tot verder verstaan.

En misschien behoort juist daarin de hoogste waardigheid van de wetenschap.

Niet dat zij de werkelijkheid vervangt.

Maar dat zij de mens helpt haar steeds dieper te ontmoeten.

XL — De spirituele orde: de openheid voor het grotere geheel

Iedere beschaving kent een zichtbare en een onzichtbare werkelijkheid.

De zichtbare werkelijkheid bestaat uit gebouwen.

Wegen.

Instituties.

Techniek.

Productie.

Bestuur.

De onzichtbare werkelijkheid bestaat uit vertrouwen.

Hoop.

Verantwoordelijkheid.

Liefde.

Eerbied.

Verwondering.

Geen samenleving kan zonder beide bestaan.

Toch heeft iedere tijd een eigen verhouding ontwikkeld tot deze onzichtbare dimensie.

Soms kreeg zij een religieuze vorm.

Soms een filosofische.

Soms een culturele.

De vormen verschillen.

De onderliggende vraag blijft dezelfde.

Hoe verhoudt de mens zich tot een werkelijkheid die groter is dan zijn eigen handelen?

Misschien behoort juist deze vraag tot de oudste vragen van de menselijke beschaving.

Niet omdat zij onmiddellijk beantwoord kan worden.

Maar omdat zij steeds opnieuw terugkeert.

Zolang de mens leeft, ontmoet hij grenzen.

Geboorte.

Liefde.

Lijden.

Schoonheid.

Sterfelijkheid.

Geen wetenschap neemt deze ervaringen weg.

Geen techniek evenmin.

Zij kunnen deze ervaringen verdiepen.

Verlichten.

Verklaren.

Maar zij vervangen haar niet.

Hier verschijnt opnieuw een fundamenteel onderscheid.

Spiritualiteit begint niet met een overtuiging.

Zij begint met een houding.

Met de bereidheid te erkennen dat de werkelijkheid groter is dan het eigen begrip.

Dat besef hoeft niet onmiddellijk religieus te worden ingevuld.

Ook de wetenschapper kent verwondering.

De kunstenaar.

De arts.

De architect.

De opvoeder.

De rechter.

Iedereen die zich werkelijk door de werkelijkheid laat aanspreken, ontmoet iets dat zich niet volledig laat beheersen.

Misschien ligt juist daarin de diepste betekenis van spiritualiteit.

Niet het verlaten van de werkelijkheid.

Maar een diepere deelname eraan.

Hier verandert ook de betekenis van vrijheid.

Vrijheid betekent dan niet dat de mens zichzelf tot maat van alle dingen maakt.

Zij betekent dat hij zich bewust kan verhouden tot een werkelijkheid die hem voorafgaat en hem overstijgt.

Juist daardoor wordt ook verantwoordelijkheid begrijpelijk.

Alleen wie erkent dat de werkelijkheid niet uitsluitend zijn eigendom is, kan haar werkelijk dienen.

Misschien verklaart dit waarom spiritualiteit in iedere cultuur steeds opnieuw verschijnt.

Niet ondanks wetenschap.

Niet ondanks techniek.

Maar juist naast hen.

Waar kennis groeit, groeit ook de ervaring hoeveel nog onbekend blijft.

Waar macht groeit, groeit ook de vraag waartoe zij dient.

Waar vrijheid groeit, groeit ook de vraag waarvoor zij wordt gebruikt.

Steeds opnieuw opent iedere ontwikkeling een nieuwe horizon.

Hier verschijnt opnieuw de plaats van religie.

Religies behoren tot de oudste culturele uitdrukkingen van deze spirituele openheid.

Zij hebben verhalen, rituelen, symbolen en gemeenschappen voortgebracht waardoor generaties hun verhouding tot de werkelijkheid hebben leren verstaan.

Geen enkele beschaving kan deze geschiedenis negeren.

Tegelijkertijd kan geen religieuze traditie de volledige rijkdom van de menselijke ervaring uitputten.

Daarom blijft ook religie zelf voortdurend uitgenodigd zich opnieuw door de werkelijkheid te laten aanspreken.

Misschien ligt juist daarin de blijvende betekenis van spiritualiteit.

Niet dat zij antwoorden afsluit.

Maar dat zij de openheid bewaart waardoor nieuwe antwoorden mogelijk blijven.

Hier verandert ook onze blik op de toekomst.

Een hoogontwikkelde beschaving zal waarschijnlijk beschikken over steeds meer kennis.

Steeds grotere technische vermogens.

Steeds verfijndere organisaties.

Juist daarom zal zij des te meer behoefte hebben aan mensen die de openheid bewaren voor datgene wat zich niet laat reduceren tot macht, nut of berekening.

Misschien behoort juist daarin de hoogste opdracht van de spirituele orde.

Niet een afzonderlijk domein naast wetenschap, recht of economie.

Maar de voortdurende herinnering dat iedere menselijke activiteit uiteindelijk deelneemt aan een werkelijkheid die groter blijft dan zijzelf.

Daarmee verandert ook onze voorstelling van vooruitgang.

Werkelijke vooruitgang bestaat niet alleen uit het vergroten van menselijke mogelijkheden.

Zij bestaat ook uit het verdiepen van de menselijke ontvankelijkheid.

Want alleen waar vermogen en ontvankelijkheid samen groeien, kan een beschaving haar macht verbinden met wijsheid.

Misschien ligt juist daarin de stille kracht waardoor beschavingen zich telkens opnieuw weten te vernieuwen.

XLI — Betekenis: de verborgen beweging van de beschaving

Wanneer mensen spreken over vooruitgang, denken zij meestal aan verandering.

Nieuwe technieken.

Nieuwe inzichten.

Nieuwe vormen van bestuur.

Nieuwe economische mogelijkheden.

Nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen.

Deze veranderingen zijn zichtbaar.

Zij laten zich beschrijven.

Meten.

Vergelijken.

Toch roept iedere ontwikkeling een eenvoudige vraag op.

Waar toe?

Waar toe wordt kennis verzameld?

Waar toe worden steden gebouwd?

Waar toe wordt recht ontwikkeld?

Waar toe groeit welvaart?

Waar toe wordt onderwijs gegeven?

Misschien behoort juist deze vraag tot de meest wezenlijke vragen van iedere beschaving.

Niet omdat zij onmiddellijk een antwoord oplevert.

Maar omdat zij voorkomt dat middelen hun bestemming vergeten.

Hier verschijnt opnieuw een onderscheid dat gedurende deze beschouwing steeds duidelijker is geworden.

De mens leeft niet uitsluitend van oorzaken.

Hij leeft ook vanuit betekenissen.

Twee mensen kunnen hetzelfde werk verrichten.

Toch kan het voor de één een last zijn en voor de ander een roeping.

Twee steden kunnen dezelfde omvang hebben.

Toch kan de ene als thuis worden ervaren en de andere als een verzameling gebouwen.

Steeds opnieuw blijkt dat betekenis niet uitsluitend besloten ligt in de uiterlijke werkelijkheid.

Zij ontstaat waar de mens zich met die werkelijkheid verbindt.

Misschien is betekenis daarom geen eigenschap van de dingen alleen.

Ook niet uitsluitend van de mens.

Zij ontstaat in de ontmoeting.

Daarom laat betekenis zich niet ontwerpen zoals een machine wordt ontworpen.

Niet organiseren zoals een administratie.

Niet produceren zoals een fabriek.

Zij openbaart zich waar de werkelijkheid werkelijk wordt ontmoet.

Hier verschijnt opnieuw een fundamenteel onderscheid.

Wij kunnen voorwaarden scheppen.

Maar betekenis zelf blijft gave.

Een school kan onderwijs organiseren.

Maar geen liefde voor kennis afdwingen.

Een stad kan pleinen bouwen.

Maar geen gemeenschap garanderen.

Een samenleving kan vrijheid beschermen.

Maar geen verantwoordelijkheid voortbrengen.

Steeds opnieuw ontmoeten wij dezelfde grens.

De grens tussen datgene wat georganiseerd kan worden en datgene wat slechts kan ontstaan.

Misschien ligt juist hierin de diepste les van de moderne beschaving.

Niet dat haar vermogen tot organiseren te groot is geworden.

Maar dat organiseren nooit de plaats kan innemen van ontstaan.

Juist daarom behoort betekenis tot de meest kwetsbare werkelijkheden van het menselijke bestaan.

Waar zij ontbreekt, blijven structuren bestaan.

Maar zij worden leeg.

Waar zij groeit, ontvangen dezelfde structuren een nieuwe levenskracht.

Hier verandert ook onze blik op geschiedenis.

Geschiedenis is niet uitsluitend een opeenvolging van gebeurtenissen.

Zij is ook een voortdurende zoektocht naar betekenis.

Iedere generatie ontvangt dezelfde fundamentele vragen.

Wie zijn wij?

Waar komen wij vandaan?

Waarheen zijn wij onderweg?

Geen enkele generatie kan deze vragen definitief beantwoorden.

Toch kan geen enkele generatie eraan ontsnappen.

Misschien ligt juist daarin de continuïteit van de beschaving.

Niet dat iedere tijd dezelfde antwoorden geeft.

Maar dat iedere tijd opnieuw bereid is dezelfde vragen serieus te nemen.

Daarom is betekenis nooit een eindpunt.

Zij is een beweging.

Een voortdurende uitnodiging de werkelijkheid opnieuw te ontmoeten.

Opnieuw te verstaan.

En opnieuw gestalte te geven.

Misschien is juist daarin de verborgen kracht van iedere levende beschaving.

Niet dat zij alle antwoorden bezit.

Maar dat zij de vraag naar betekenis levend weet te houden.

Want waar deze vraag verstomt, verliezen ook kennis, macht en welvaart langzaam hun richting.

Waar zij blijft klinken, kunnen zelfs tijden van onzekerheid vruchtbaar worden.

Misschien is juist dat de diepste hoop van iedere beschaving.

Niet dat zij ooit voltooid zal zijn.

Maar dat zij steeds opnieuw betekenis kan ontvangen.

XLII — De mens tussen oorsprong en toekomst

Iedere mens leeft tussen twee werkelijkheden.

Hij ontvangt.

En hij geeft door.

Nog voordat hij spreekt, heeft hij een taal ontvangen.

Nog voordat hij denkt, leeft hij binnen een geschiedenis.

Nog voordat hij bouwt, staat hij op een aarde die hem reeds draagt.

Geen mens begint bij zichzelf.

En toch eindigt ook niemand bij zichzelf.

Iedere generatie laat iets achter.

Soms gebouwen.

Soms kennis.

Soms verhalen.

Soms littekens.

Soms hoop.

Misschien behoort juist daarin de meest fundamentele menselijke verantwoordelijkheid.

Niet alleen wat wij doen.

Maar wat wij doorgeven.

Hier verschijnt opnieuw een onderscheid.

De mens leeft niet uitsluitend in het heden.

Hij leeft altijd tussen verleden en toekomst.

Het verleden ontvangt hij niet als een last.

Maar als een werkelijkheid die hem vormt.

De toekomst bezit hij niet.

Maar hij bereidt haar wel voor.

Juist daardoor wordt het heden een plaats van verantwoordelijkheid.

Iedere keuze draagt verder dan het eigen leven.

Iedere beslissing wordt ooit door een ander ontvangen.

Misschien ligt juist hierin de betekenis van beschaving.

Beschaving is geen bezit.

Zij is overdracht.

Niet alleen van kennis.

Ook van houding.

Van vertrouwen.

Van vakmanschap.

Van zorg.

Van moed.

Van eerlijkheid.

Van aandacht.

Geen van deze werkelijkheden kan volledig worden vastgelegd.

Geen ervan laat zich uitsluitend organiseren.

Zij worden voorgeleefd.

Daardoor verandert ook onze blik op opvoeding.

Opvoeding is meer dan voorbereiding op de arbeidsmarkt.

Meer dan kennisoverdracht.

Meer dan persoonlijke ontwikkeling.

Zij is de wijze waarop een beschaving zichzelf aan de volgende generatie toevertrouwt.

Hier ontmoeten verleden en toekomst elkaar.

Niet als tegenstellingen.

Maar als wederzijdse voorwaarden.

Zonder verleden ontstaat geen geheugen.

Zonder toekomst ontbreekt richting.

Misschien heeft iedere generatie daarom een dubbele opdracht.

Zij moet bewaren.

En vernieuwen.

Alleen bewaren maakt een cultuur star.

Alleen vernieuwen maakt haar wortelloos.

Leven vraagt beide.

Zoals een boom ieder jaar nieuwe bladeren vormt zonder zijn wortels te verliezen, zo vernieuwt ook een levende beschaving zich zonder haar oorsprong prijs te geven.

Hier verandert ook de betekenis van verantwoordelijkheid.

Verantwoordelijkheid is niet uitsluitend aansprakelijkheid voor het verleden.

Zij is zorg voor de toekomst.

Niet uit angst.

Maar uit verbondenheid.

De aarde die wij bewonen.

De steden die wij bouwen.

De kennis die wij ontwikkelen.

De instituties die wij onderhouden.

Zij behoren nooit uitsluitend aan onze generatie.

Wij ontvangen haar.

Wij gebruiken haar.

En wij geven haar door.

Misschien behoort juist daarin de diepste vorm van menselijke vrijheid.

Niet dat wij met alles kunnen doen wat wij willen.

Maar dat wij bewust kunnen kiezen wat wij willen nalaten.

Daarmee verandert ook onze blik op de geschiedenis.

Geschiedenis is niet alleen het verhaal van wat geweest is.

Zij is ook het verhaal van wat iedere generatie aan de volgende heeft toevertrouwd.

Misschien ligt juist daarin de waardigheid van de mens.

Niet dat hij de geschiedenis beheerst.

Maar dat hij haar mede draagt.

Niet als eigenaar.

Maar als rentmeester van een werkelijkheid die hem voorafging en die hem zal overleven.

Misschien begint juist daar de volwassenheid van een beschaving.

Waar iedere generatie beseft dat zij niet het middelpunt van de geschiedenis is.

Maar een schakel in een veel grotere beweging van ontvangen, verstaan, verwerkelijken en doorgeven.

XLIII — AI als spiegel van de beschaving

Weinig ontwikkelingen hebben in zo korte tijd zoveel verwachtingen en vragen opgeroepen als kunstmatige intelligentie.

Voor de één belooft zij een nieuw tijdperk van kennis en welvaart.

Voor de ander vormt zij een bron van onzekerheid.

Banen zullen veranderen.

Onderwijs zal veranderen.

Wetenschap zal veranderen.

Rechtspraak.

Geneeskunde.

Bestuur.

Vrijwel ieder maatschappelijk domein zal haar invloed ondervinden.

Deze ontwikkeling is zonder twijfel historisch.

Toch verdient zij een opmerkelijke vraag.

Waarom raakt juist deze technologie de mens zo diep?

Niet omdat zij de eerste belangrijke technologie is.

Ook de boekdrukkunst.

De stoommachine.

Elektriciteit.

De computer.

Het internet.

Zij veranderden de wereld ingrijpend.

Toch roept kunstmatige intelligentie een andere ervaring op.

Voor het eerst ontmoet de mens een techniek die niet alleen zijn lichamelijke arbeid ondersteunt, maar ook een deel van zijn intellectuele vermogens.

Hierdoor verandert de vraag.

Niet langer staat uitsluitend de machine ter discussie.

Ook de mens zelf.

Wat verstaan wij eigenlijk onder intelligentie?

Wat is begrijpen?

Wat is creativiteit?

Wat is verantwoordelijkheid?

Welke plaats heeft ervaring?

Wat betekent waarheid wanneer informatie vrijwel onbeperkt beschikbaar wordt?

Misschien ligt juist hierin de werkelijke betekenis van AI.

Niet dat zij de mens vervangt.

Maar dat zij de mens uitnodigt zichzelf opnieuw te verstaan.

Hier verschijnt opnieuw een fundamenteel onderscheid.

Intelligentie is niet hetzelfde als wijsheid.

Kennis is niet hetzelfde als verstaan.

Berekening is niet hetzelfde als verantwoordelijkheid.

Een systeem kan antwoorden genereren.

Maar het leeft niet.

Het wordt niet geboren.

Het kent geen sterfelijkheid.

Geen vreugde.

Geen verdriet.

Geen verwachting.

Geen herinnering zoals een mens die beleeft.

Geen verantwoordelijkheid voor een volgende generatie.

Juist daardoor wordt de menselijke waardigheid niet kleiner.

Zij wordt scherper zichtbaar.

Niet omdat de mens méér informatie bezit.

Maar omdat hij deelneemt aan een werkelijkheid die verder reikt dan informatie alleen.

Hier verandert ook onze blik op creativiteit.

Creativiteit bestaat niet uitsluitend uit het combineren van bestaande elementen.

Zij ontstaat vaak waar ervaring, ontmoeting, verwondering en verantwoordelijkheid samenkomen.

Daarom zal kunstmatige intelligentie ongetwijfeld nieuwe vormen van creativiteit ondersteunen.

Maar zij neemt de menselijke opdracht niet over.

Zij verandert haar.

Misschien geldt hetzelfde voor kennis.

Nooit eerder beschikte de mens over zo'n overvloed aan informatie.

Juist daarom verschuift de centrale vraag.

Niet langer:

Hoe verkrijgen wij kennis?

Maar:

Hoe onderscheiden wij betekenis?

Hier verschijnt opnieuw de bijzondere plaats van AI.

Zij kan de mens helpen verbanden zichtbaar te maken die voor één individu nauwelijks nog te overzien zijn.

Wetenschappelijke disciplines verbinden.

Historische patronen herkennen.

Alternatieven vergelijken.

Nieuwe mogelijkheden voorstellen.

Daarmee wordt zij een uitzonderlijk instrument voor de menselijke beschaving.

Toch blijft zij instrument.

Niet omdat haar mogelijkheden gering zouden zijn.

Maar omdat richting niet uit intelligentie alleen ontstaat.

Richting ontstaat waar de mens verantwoordelijkheid aanvaardt voor datgene wat hij met zijn vermogens doet.

Misschien ligt juist daarin de grootste betekenis van AI.

Niet dat zij een nieuw tijdperk van techniek inluidt.

Maar dat zij de mens opnieuw confronteert met de oudste vragen van de beschaving.

Wie zijn wij?

Wat verstaan wij onder waarheid?

Waarvoor dient kennis?

Wat is een goed leven?

Welke wereld willen wij doorgeven?

Misschien zal later blijken dat kunstmatige intelligentie niet de grootste uitvinding van onze tijd was.

Misschien zal blijken dat haar grootste betekenis lag in de spiegel die zij de mens heeft voorgehouden.

Een spiegel waarin niet de machine zichtbaar werd.

Maar de mens.

En misschien begint juist daar een nieuwe fase van de beschaving.

Niet waar de mens minder belangrijk wordt.

Maar waar hij opnieuw leert waarin zijn eigen waardigheid werkelijk bestaat.

XLIV — Terug naar het begin

Aan het begin van deze beschouwing stond een eenvoudige vraag.

Waarom lijkt onze tijd tegelijkertijd op zoveel terreinen vast te lopen?

De politiek worstelt.

Het recht wordt steeds omvangrijker.

De economie zoekt voortdurend naar nieuw evenwicht.

Wetenschap en techniek ontwikkelen zich sneller dan ooit.

Kunstmatige intelligentie verandert de wijze waarop kennis wordt verzameld en toegepast.

Internationale verhoudingen verschuiven.

Religie en seculariteit blijven elkaar uitdagen.

De aarde vraagt om een nieuwe verhouding tussen mens en natuur.

Aanvankelijk leek het alsof deze ontwikkelingen afzonderlijke problemen vormden.

Gaandeweg bleek iets anders.

Steeds opnieuw kwamen wij dezelfde vraag tegen.

Niet hoe een bepaald systeem beter georganiseerd kan worden.

Maar waarop het uiteindelijk behoort te zijn afgestemd.

Zo veranderde ook de oorspronkelijke vraag.

Niet langer vroegen wij waarom alles tegelijk lijkt vast te lopen.

Wij begonnen te vragen waardoor een beschaving eigenlijk wordt gedragen.

Daarmee kwam stap voor stap een andere werkelijkheid in beeld.

Niet de zichtbare orde alleen.

Maar ook de onzichtbare.

Niet alleen instituties.

Maar ook cultuur.

Niet alleen cultuur.

Maar ook houding.

Niet alleen houding.

Maar ontmoeting.

Ontvankelijkheid.

Werkelijkheid.

En uiteindelijk de openheid voor een groter geheel waarvan de mens zelf deel uitmaakt.

Misschien ligt juist daarin de belangrijkste ontdekking van deze beschouwing.

Beschaving ontstaat niet doordat mensen de wereld volledig beheersen.

Zij ontstaat waar mensen leren deelnemen aan een werkelijkheid die altijd groter blijft dan hun eigen plannen.

Juist daarom blijken wetenschap, recht, economie, politiek, kunst, religie en techniek uiteindelijk geen afzonderlijke werelden te zijn.

Zij zijn verschillende manieren waarop de mens dezelfde werkelijkheid probeert te verstaan.

Daarom kunnen zij elkaar ook niet vervangen.

Evenmin kunnen zij elkaar uitsluiten.

Iedere orde bewaart een eigen waarheid.

Iedere orde kent haar eigen begrenzing.

En iedere orde vraagt om afstemming op het geheel waarvan zij deel uitmaakt.

Misschien verklaart dit waarom onze tijd zoveel spanning ervaart.

Niet omdat de beschaving haar einde heeft bereikt.

Maar omdat zij haar eigen samenhang opnieuw moet leren verstaan.

Hier krijgt ook kunstmatige intelligentie haar plaats.

Niet als hoogtepunt van de techniek.

Niet als opvolger van de mens.

Maar als een nieuwe spiegel waarin de mens zichzelf opnieuw ontmoet.

Misschien zal later blijken dat niet de machine de grootste ontdekking van onze tijd was.

Maar de mens.

Niet omdat hij machtiger werd.

Maar omdat hij opnieuw begon te vragen waarvoor zijn macht eigenlijk dient.

Daarmee keert deze beschouwing terug naar haar begin.

Niet met een antwoord dat alle vragen beëindigt.

Maar met een vraag die iedere generatie opnieuw zal moeten beantwoorden.

Hoe willen wij de werkelijkheid bewonen?

Niet alleen voor onszelf.

Maar ook voor hen die na ons komen.

Misschien ligt juist daarin de blijvende opdracht van iedere beschaving.

Ontvangen.

Verstaan.

Verwerkelijken.

Doorgeven.

En vervolgens opnieuw ontvangen.

Want misschien is de toekomst uiteindelijk geen bestemming.

Maar een uitnodiging.

Een uitnodiging om de werkelijkheid telkens opnieuw met openheid tegemoet te treden.

Niet als eigenaar.

Niet als toeschouwer.

Maar als deelnemer.

Misschien begint juist daar iedere beschaving opnieuw.

HET BEGIN

Misschien eindigt geen enkele werkelijke zoektocht met een antwoord.

Misschien eindigt zij met een andere manier van kijken.

Toen deze beschouwing begon, leek de wereld uiteen te vallen in afzonderlijke vragen.

De politiek.

Het recht.

De economie.

Wetenschap.

Techniek.

Cultuur.

Religie.

De aarde.

Kunstmatige intelligentie.

Ieder onderwerp leek een eigen verklaring te vragen.

Gaandeweg gebeurde iets onverwachts.

Niet de antwoorden begonnen zich met elkaar te verbinden.

De vragen deden dat.

Steeds opnieuw bleek achter iedere ontwikkeling dezelfde vraag schuil te gaan.

Niet:

Hoe organiseren wij de samenleving beter?

Maar:

Hoe verhoudt de mens zich tot de werkelijkheid waarin hij leeft?

Daarmee veranderde ongemerkt ook de aard van deze beschouwing.

Zij werd geen zoektocht naar nieuwe systemen.

Ook geen verdediging van oude systemen.

Steeds opnieuw bleek dat iedere beschaving uiteindelijk wordt gedragen door iets dat zich nauwelijks laat organiseren.

Door vertrouwen.

Door aandacht.

Door verantwoordelijkheid.

Door waarheid.

Door verwondering.

Door de bereidheid zich te laten aanspreken door een werkelijkheid die groter blijft dan het eigen denken.

Misschien is juist daarin de grootste ontdekking van deze tijd gelegen.

Niet dat de mens steeds meer vermogens ontwikkelt.

Maar dat deze vermogens hem dwingen opnieuw te vragen waartoe zij dienen.

Nooit eerder kon de mens zoveel.

Nooit eerder wist hij zoveel.

Nooit eerder kon hij de wereld zo diepgaand veranderen.

Juist daarom wordt de oudste vraag opnieuw actueel.

Niet:

Wat kunnen wij?

Maar:

Wie willen wij zijn?

Misschien is dat de werkelijke overgang die onze tijd doormaakt.

Niet de overgang van analoog naar digitaal.

Niet van industrie naar kunstmatige intelligentie.

Maar van een beschaving die vooral haar mogelijkheden ontwikkelde naar een beschaving die opnieuw leert vragen naar hun betekenis.

Misschien is dat geen teken van verval.

Misschien is het een teken van volwassenheid.

Zoals ieder mens vroeg of laat ontdekt dat vrijheid niet begint bij het kunnen kiezen, maar bij het kunnen onderscheiden waarvoor gekozen moet worden, zo ontdekt misschien ook iedere beschaving dat haar grootste opgave niet langer ligt in het vergroten van haar macht, maar in het verdiepen van haar wijsheid.

Daarom is de toekomst misschien minder afhankelijk van nieuwe uitvindingen dan wij vaak denken.

Nieuwe technieken zullen blijven ontstaan.

Nieuwe wetenschappelijke inzichten.

Nieuwe vormen van bestuur.

Nieuwe economische structuren.

Nieuwe intelligenties.

Maar geen daarvan zal de vraag vervangen die iedere generatie opnieuw ontvangt.

Hoe willen wij leven?

Welke wereld willen wij bewonen?

Wat willen wij doorgeven?

Misschien ligt juist daarin de stille opdracht van iedere beschaving.

Niet steeds groter worden.

Niet steeds sneller worden.

Maar steeds menselijker.

Menselijk, niet omdat de mens het middelpunt van alles is.

Maar omdat alleen de mens verantwoordelijkheid kan dragen voor de wijze waarop macht, kennis, vrijheid en techniek met elkaar worden verbonden.

Misschien zal de geschiedenis onze tijd daarom anders verstaan dan wijzelf.

Niet als de eeuw waarin de mens een nieuwe intelligentie ontwikkelde.

Maar als de eeuw waarin hij opnieuw ontdekte dat intelligentie zonder wijsheid geen richting kent.

En misschien is dat de reden waarom iedere beschaving uiteindelijk opnieuw moet beginnen.

Niet omdat zij heeft gefaald.

Maar omdat iedere nieuwe generatie de werkelijkheid opnieuw moet leren ontmoeten.

Niet met de ogen van haar voorgangers.

Maar ook niet zonder hen.

Iedere generatie ontvangt een wereld.

Geen enkele generatie voltooit haar.

Zij mag haar slechts een weinig verstaan.

Een weinig verzorgen.

Een weinig verrijken.

En vervolgens doorgeven.

Misschien is juist dat de diepste betekenis van mens-zijn.

Niet dat wij de geschiedenis bezitten.

Maar dat de geschiedenis zich een ogenblik aan ons toevertrouwt.

Daarom eindigt deze beschouwing niet.

Zoals iedere zonsopgang geen voltooiing is, maar een begin, zo vraagt ook iedere beschaving erom telkens opnieuw geboren te worden.

Niet uit de ontkenning van het verleden.

Maar uit een steeds dieper verstaan van de werkelijkheid die haar draagt.

Misschien begint juist daar de toekomst.

Niet morgen.

Maar telkens opnieuw, wanneer de mens bereid is de werkelijkheid niet alleen te gebruiken, maar haar ook te ontmoeten.

Want uiteindelijk is misschien niet de grootste vraag wat de mens van de wereld maakt.

Maar wat de wereld, wanneer zij werkelijk wordt ontmoet, van de mens mag maken.

Daar begint iedere beschaving.

Daar begint iedere cultuur.

Daar begint iedere verantwoordelijkheid.

En misschien...

begint daar ook iedere hoop.

COLOFON

HVMANITAS ORITVR

Een filosofisch traktaat over beschaving, moderniteit en menselijke oriëntatie.

Samenstelling

Robert Geurten

Eerste uitgave van de ORITVR-reeks

Juli 2026

Deze uitgave is ontstaan uit een langdurige dialoog tussen Robert Geurten en ChatGPT (OpenAI). De gedachtevorming ontwikkelde zich gedurende deze dialoog. De selectie, ordening, samenhang en uiteindelijke inhoud van deze uitgave berusten onder verantwoordelijkheid van Robert Geurten.

© 2026 Robert Geurten

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen die de wet toestaat.

Citeren uit deze uitgave is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld.